

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ

ЎН САККИЗГА
КИРМАГАН
КИМ БОР

Тошкент
«Езувчи» нашриёти

[@e_kutubxona](#)

Дарҳақиқат, 18 га кирмаган, севги боғларидан гул термаган ким бор?! Кимнинг юраги шу ёшда ўртанмаган, суюклисини интизор кутмаган?! Инсон борки, суюк кўнгил неъматидан баҳраманд бўлади. Баъзан изтироб чекади, ғамга ботади, гоҳо эса қувончи то-тидан еттинчи осмонда кезади.

Шукур Холмирзаев 35 йил муқаддам ўзбек адабиётига мана шу қиссаси билан кириб келган эди. Қисса ўз даврида беқиёс шов-шувга сабаб бўлган ва ҳозир ҳам баҳс уйғотиши шубҳасиз, қолаверса, севган ва севилганлар учун бу китоб қадрсиз бўлмайди.

X $\frac{4702620201-11}{M 362 (04)-99}$ — 1999 й.

ISBN 5-8255-0552-0

© Шукур Холмирзаев,
«Езувчи» нашриёти, 1999 й.



I

Жамшид уйғониб кетиб, ёнини пайпаслади — онаси йўқ, ҳали ҳам мажлисдан қайтмапти. Йиғлагиси келди-ю, қоронғи уйнинг сукунати босиб қўрқди. Секин деразага қаради.

Лахтак-лахтак қора, ҳўл булутлар боғ этаги томон осилиб борар, улар орқасидан сарғайиб ой кўринарди. «Тип-тип» томчи товуши келди. Сўнг шамол томорқадаги дарахтларни силкитдими, том устига шовдираб ёмғир суви тўкилди. «Ёмғир тинипти-да», деб ўйлади Жамшид ва яна ташқарига қулоқ тутди.

Ниҳоят, дарвозахонада от кишнади ва йўлакдан чилп-чилп этиб қадам товушлари эшитила бошлади. Товушлар яқинлашди, дераза олдидан ой нурини кесиб икки киши ўтди. Бири — ўрта бўй, иккинчиси — новча. Жамшид дарров таниди: ўрта бўйи — онаси. Новчаси ким бўлди?

Улар айвонда ғудиллаб гаплашишди. Сўнг Зайнабхон пальтоси этаklarини шилдиратиб, даҳлизга кирди. Меҳмон эса хиёл энгашиб, лойли оёқларини устунга суркаб арта бошлади. Зайнабхон даҳлизда бир оз ивирсиб — афтидан ниманидир қидирди — сўнг уйга кирди. Жамшид шоша-пиша кўрпадан чиқиб, муштдаккина бўлиб ўтириб олди. Зайнабхон токчани тимирскилаб гугуртни топди, лампани ёқди, ёмғир зарралари йилтираб турган қошларини чимириб ўгириларкан, тўшакка кўзи тушди-ю, бўшашиб хўрсинди.

— Мажлис чўзилиб кетди-да, болам, — деди у узр сўрагандай шивирлаб ва чўккалаб ўғлини қучди, совуқ лаблари билан ўпди. Жамшид пиқиллаб йиғлаб юборди, жунжикиб кўрпа остига кирди.

— Ухла, ухлагин энди, — деди она уни эркалаб, — мана, мен келдим. — Кейин ўрнидан туриб, ён-берига.

қидириниб қаради ва яна ўғлининг устига энгашиди. — Меҳмонхонанинг калити қаерда?

— Билмайман, — пичирлади Жамшид кўрпа тагидан.

Зайнабхон яна ён-берига қаради-да, чўзилиб кампирнинг лўла-болишини астагина туртди. Қора шол рўмолини иягидан ўтказиб бошини чирмаб ташлаган кампир уйғонди-ю, чўкик оғзидан нос бўйини таратиб ўшқира кетди:

— Ҳи, майлисинг ҳам ордона қолсин. Болангнинг феълини биласан-қу, жавоб олиб келавермайсанми!

— Секинроқ, — шивирлади Зайнабхон. — Мажлисда мен тўғримдаям гап бўлди-да, онажон. Мени «Ғалаба» колхозига партком қилиб тайинлашди.

Кампир қизига тикилган кўйи жим қолди, сўнг болиши тагидан носқовоғини топиб, бир-икки силкитди-да, уни чўкиртақ тишига тиқ-тиқ уриб нос отди.

— Бу атрофда ундай калхос йўқ-у?

— Даштда у, — деди Зайнабхон сабрсизлик билан.

Кампир қизига оғриниб қаради.

— Яна кетаркансан-да?

Жувоннинг чеҳрасига дафъатан илиқ бир меҳр тошиб, маъюс кулимсиради.

— Кетаман. Кетишим керак экан. — Сўнг деразага кўз ташлаб олиб, шошилди. — Онажон, ўша колхознинг раисиям мажлисда бор эди. Илгаритдан танишмиз. Ўртоқлардан. Гостиницада жой йўқ экан, олиб келдим. Меҳмонхонада ёта қолсин, эрта билан туриб кетади. Балки ўзим ҳам у киши билан... — Ўғлига қараб олиб, давомини айтмади, калитни сўради.

— Сен ўртоқлардан деганинг билан... — ғудуллади кампир, — минг қилсаям эркаксиз уй...

— Онажон...

— Токчани кўр, — деди кампир.

Зайнабхон калитни топгач, яна ўғлининг ёнига чўккалади. Уни ўпиб чиқиб кетди.

Кампир гиламни қатлаб, носини тупурганидан кейин ҳам томнинг вассаларига узоқ тикилиб ётди. Сўнг чуқур хўрсинди-да, кўзини юмди.

— Момо, эшикка чиқаман, — деди Жамшид бир маҳал.

— Қийимингни кийиб чиқ, — деб ғулдиради буви.

Жамшид эшикни очиши билан қаршисидаги меҳмонхона эшиги ҳам очилиб кетди. Тўрда, сариқ этигини кўр-

пача тагида қатлаб ўтирган барваста киши кўринди. Онаси энглари шимарилган, офтоба кўтариб чиқиб келарди.

— Ҳа, ҳа? — деди у Жамшидга. — Ухламадингми ҳалиям? Шамоллаб қоласан, кир уйга.

— Ким у, Зайнабхон? — тўрдан гап отди раис.

— Уғлим, ўртоқ Жалолов, — деди Зайнабхон, — Жамшид.

— Жамшидми? Оббо, шер-эй! Қани бери кеч-чи, танишайлик мундай. — Жалолов ўз уйида ўтиргандек ўзини эркин тутарди.

— Кир, кўриш-у, дарров чиқиб ухла.

Жамшид бу одамга ўзининг илгаритдан бир қадар таниш эканини ҳис этиб, ичкарига кирди.

Меҳмон — ёноқлари кенг, бетлари тандирдан янги узилган уй нонидай қизил, кўпчиган, ўрта яшар киши Жамшидни ёнига ўтқизди. Малла, жун чакмонининг барини очиб, уни ўради. Жамшиднинг димоғига қандайдир таниш кўкат ҳиди урилди-ю, бу одамни қаердадир кўргандай бўлди, лекин уни биринчи кўриши эди.

— Энамни пойлаб ухламай ўтирдим де?

Жамшид бош ирғади.

— Энанг бирон ёққа кетиб қолса, унда нима қиласан?

— Мен ҳам... бораман-да.

— Оббо, сен-эй. Мен билан даштга бормайсанми?

Жамшид бош қимирлатди.

— Сени қара-ю! Бу ерда нима бор? Дашт яхши: кенг, ҳар хил гуллар очилиб ётипти. Ёзилиб, яйраб ўйнайсан. Сен тенги Тилов деган ўғлим бор менинг. У билан ўртоқ бўласан. У сени томоша қилдиради. Борасанми?

Жамшид илжайиб, сузилиб, эшикка қаради.

Жалолов кулди.

— Борасан. Энанг ҳам боради. Эҳ-ҳе, тукларинг тиккайиб кетибди-ю? Совқотибсан. Бор, чопонингни кийиб ке.

— Менинг чопоним йўқ. Палтуним бор.

— Ҳа, майли, палтунингни кийиб ке.

Жамшид чиқди. Лекин ҳали уйғоқ ётган бувиси уни маҳкам ушлаб, иссиққина қўйнига солди ва қайта чиқармади.

— Моможон, даштга борамиз, — деб пичирлади Жамшид.

— Ухла, — деди бувиси.

— Уёқда... онамнинг ўртоғини ўғли бор, Тилов деган.

— Бўлди.

Аммо онаси келиб ёнига ётгачгина Жамшид уйқуга кетди.

Жамшид уйғонганида дераза ойнасида бир даста олмос нур ёнар, ташқарида товуқларига дон сочаётган бувисининг овози эшитиларди:

— Тув-тув... беҳ-беҳ...

Ёнидаги бўш ўринга кўзи тушди-ю, кўзларини уқалаб, меҳмонхонага чопди. Ундан чиқиб, дарвозахонага қаради. На онаси бор эди, на унинг ўртоғи. Дарвозахонада ҳамиша орқа туёғининг учини ерга қадаб турадиган сариқ жийрон отлари ҳам йўқ эди.

Шоҳсупа ёнида, эски дўппидан товуқларга қўноқ сочаётган кампир:

— Кетишди, — дея кўча эшигига эринчоқ назар ташлади.

— Даштгами?

— Даштга.

— Нимага мени уйғотмадингиз?

— Ошиқма, қўзим. Эрта келиб сениям опкетишади. Кўчиб кетасизлар. Онанг жой тайёрлагани кетди.

— Ур-ре! — Жамшид ирғишлаб пастга тушди, лекин селгимаган ерда оёғи тойиб чўккалаб қолди: уйға қайтиб, қўнжи узун ботинкасини кийиб чиқди. — Дашт яхши, моможон! Гуллар кўп! Бориб, Тилов билан ўртоқ бўламан! У мени томоша қилдиради. Сиз ҳам борасиз-а, моможон?

Момо дони бўшаган дўппини супанинг қирғоғига уриб қоқди.

— Қайдам. Бу мулкни кимга ташлаб кетаман, қўзим. Ҳар бир дарахти бир болам-ку. Данагидан ўстирганман буларни.

Муслима буви йиғирма беш ёшида икки боласи — қизи Зайнабхон ва ўғли Абдукарим билан эридан қолганди. (Эри босмачилар билан курашда ҳалок бўлди.) Ушанда бу жойлар тақир ер эди. Шундан кейин кампир бошқа эр қилмади ва қолган умрини икки сағирнинг тарбияси ва улар учун шу ерни боғ қилишга берди. Кундузлари ер чопди, кўчат экди; кечалари чарх йиғириб болаларини боқди-бовлиди. Йиллар ўтиб боғи ҳам, болалари ҳам одам бўлди. Лекин болаларининг бири ота-

сининг изидан кетди (Немис босқинчилари билан кураш-да ҳалок бўлди). Зайнабхон эса, Муслима бувига тамом ўхшамайдиган, учар қуш чиқди: ҳали ўқиш деб Тошкентга кетади, ҳали женотдел бўлиб ойлаб қишлоқма-қишлоқ кезади, кечаги уруш йилларида-ку, бир кун уйда бўлса, бир ҳафта бўлмади. Санжар тоғда сарич йиғаётганларга бош бўлиб юрди. Кампирга ҳамиша вафодор бўлиб, шу боғи қолди.

«Дарахтлар ҳам момонинг боласи экан-да», дея гўё бувиси билан дарахтлар орасидан бир ўхшашлик топмоқчидай боққа қаради Жамшид.

Кеча ёмғирда ювиниб, таналари жигарранг бўлиб қолган ўриқлар офтобда исинаётгандек қилт этмай турришар, фақат жажжи япроқчалар орасига биқиниб қолган якка-ярим буришиқ оқ гулларгина пастга учар, боғ оралаб кетган ёлғизоёқ нам сўқмоққа қўнарди. Олча буталари орасидан чақчақлаб учиб чиққан қораялоқ, шохлар орасидан оҳиста сузиб ўтиб, сўқмоққа қўнди. Сўқмоққа ёпишиб ётган гул барглари титраб кетди.

Жамшид хўрсиниб, сукут қилди. Сўнг бирдан сергакланиб, тошлоқ йўлка билан дарвоза томон чопиб кетди. Дарвозадан чиқиб, боғ кўчага тушди. Кўча муюлишидаги Парда чўлоқнинг тевараги қари толлар билан ўралган ҳовузи супасига чиқиб, сарҳовидаги янтоғи намдан қорайиб кетган девор оша қичқирди:

— Умид-а! Ҳо-о Умид!

Умида — банка қоровули Норқул аканинг қизи. Жамшид билан бир кечада туғилган. Ота-оналар учрашиб, болалари устида гапиришиб қолганда, уларнинг бир кечада туғилганини эслашар, ўшанда доя ахтариб, бир-бириникига бола югуртирганларини айтиб, кулишар эди. Буни эшитган болалар қувонишар ва бир-бирига қаттиқ, сирли яқинлик ҳис қилар, бошқа тенгдошларига кўп ҳам қўшилавермас эди.

— Ҳо Умида!

Чорбоғдан «Ҳа-а!» деган ингичка овоз ва хотин кишининг тегажаклик қилиб кулгани эшитилди.

— Баққа қара! — Жамшид супадан сакраб тушиб, дарвоза томон чопиб кетди. Дарвозага етмасидан, дарвозанинг ўзи шиғиллаб ичкарига очилди-да, оралиқдан бодом гулли оқ чит кўйлак кийган, қорача юзи ёғ сургандай йилтироқ етти ёшлардаги қизча чиқди.

— Умид, даштга кетяппиз! Кўчиб кетяпмиз! Эртага кетамиз! — Жамшид бирпасда даштнинг нималигидан

тортиб, Жалолов билан онасининг ўртоқ эканигача, ўзининг Тилов билан ўртоқ бўлишигача айтиб ташлади.

— Мен ҳам бораман сизлар билан, — деди Умида.

— Майли, — деди Жамшид. — Обкетаман ўзим.

— Онам қўймаса, қочиб кетаман-а?

— Ҳа. Ўзим обкетаман. Тўхта. Тиловнинг отаси билан онам ўртоқ-ку, биз ҳам ўртоқ бўламиз!

Умида гуручдай қайта чиқа бошлаган тишларини кўрсатиб жилмайди.

— Ке.

— Сени Тилов билан ҳам ўртоқ қиламан.

— Йўқ, — деди Умида. — Фақат иккаламиз ўртоқ бўламиз.

— У яхши бола. Даштга борсанг, томоша қилдиради.

— Майли, — рози бўлди Умида.

— Нима единг, оғзинг кўк?

— Исмалоқ сомса. Онам, яна териб ке, яна ёпиб бераман, деди.

— Юр, Етимтепага. Исмалоқ кўп.

Умида ичкарига қайтиб кирди. «Она! Мен Жамшид билан ўртоқ бўлдим!» — деди ва теша кўтариб чиқди.

Бирпасдан сўнг икки ўртоқ атрофи жиққа дарахт лой кўчанинг четларидан югуришиб, қишлоқнинг қоқ ўртасидан туянинг ўрқачидай чиқиб турган кўм-кўк тепалик томонга боришарди. Нарзи жувозкашнинг зиғир ёғи ҳиди анқиб турган кўчага тақаш бостирмаси ёнидан ўтгач, катта йўнғичқапояга чиқдилар. Бу ерда бир қанча болалар пальтолари ва дўппиларидан «дарвоза» ясаб, футбол ўйнашарди. Четдаги каллакланган тут остида чўнқайиб ўтирган Мансур лойли қўлини тиззасига тираб, қичқирди:

— Жамши-ид! Қизиқ бўляпти. Ке баққа!

— Тепага борамиз биз! — деди Жамшид.

— Ҳе, қиз билан ўйнайди. Қизалоқ! Қизалоқ!

— Ўзинг қизалоқ! Биз ўртоқ! — деди Жамшид ва ердан бир чангал ҳўл тупроқни олиб, кафтида шошапиша думалоқлаётган Умиданинг билагидан ушлади. — Кетдик. Ташла-е.

Умида Мансурга тилини кўрсатди, лойни ташлаб, Жамшидга эргашди. Йўнғичқанинг ёмғирда мулойим бўлиб қолган калта-калта поялари оёққа қадалмайди — шундоқ майишиб ётади-ю, оёқ олиниши билан титраб-титраб кўтарилади — Жамшиднинг почаси шимарилган

оёқларига, Умиданинг оқ кўйлаги этакларига сув сачрайди.

Тепалик этагидаги сариқ сақичдай лойи чиқиб ётган сўқмоқ ёқасида тўхташди. Сўқмоқнинг уёғи — устида буғ ўрмалаётган шудгор. Шудгорда аллақанча оқ, кўкиш хонаки каптарлар донлаб юрибди. Катта палахса кесак устига чиқиб олган битта чипори томоғини шишириб ғуриллайди, турган ерида айланиб кўкрагини кўтаради.

— Ана, Наим аканинг ғўри, — деди Жамшид каптарларнинг нариёгидаги кўкимтир бўёғи ювилиб кетган тош қабрни кўрсатиб. Қабрнинг ўртасидан чиқиб турган чорбурчак устуннинг «бўйнига» бири қовжираган, бири сўлиган, яна бири яқиндагина гулзордан узилган гулчамбарлар илиғлиқ эди.

— Юр, — деди Умида. — Гулдан оламиз.

— Йўқ, — деди Жамшид. — У гулни олиш ёмон. Хув у куни бу ерга кўп пиянерлар келишди. Абдукарим амакиям келдилар. Сивизга чалишди. Майлис қилишди. Биз футбол ўйнаётган эдик, келиб томоша қилдик. Кейин анови гулни кўйиб кетишди. Улар кетгандан кейин Мансур, гулни оламан, деб эди, битта эшакли одам келиб: «Қулогингни кесаман», — деди. Гулни олиш ёмон, деди.

— А, исмалоқ қани? Йўғ-у?

— Уёқда кўп. — Жамшид тепаликнинг орқа томонига ишора қилди ва қишлоқ чеккасидан отилиб чиққандай, ўйдим-чуқур бағрини тасма-тасма қуйруқдай қор босиб ётган тоққа кўзи тушди. — Тоғимиз баланд-а?

— Баланд, — деди Умида. — Бир кун борамизми?

— Борамиз.

— Тепасигача чиқамиз-а?

— Тепасигача чиқамиз.

— Даштга э-эрта билан кетасизларми?

— Ухлаб қолма яна.

Умида бошини сарак-сарак қилди.

Сўқмоқ ёқасидаги нам кўкатлар устидан яна югуришиб кетдилар Томи қизғиш электростанция биносига етгач, чапга бурилдилар, тепалик ортига ўтиб кўринмай кетдилар.

* * *

Эртаси кечки пайт Жалолов қора тўриқ отда, Зайнабхон ўзининг сариқ жийрон отида қайтиб келди. (1944 йилда Зайнабхон тоғда сирач йиғаётганларга бош

бўлиб юрар экан, Дуболо тизмасидан райком бериб қўйган катта бўз отини етаклаб ўтаётганида, тош кўчган, от жарга қулаб кетган эди. Кейин Зайнабхон ўлган отнинг эгар-жабдуқларини райкомга обкелиб топширган-у, бошқа от сўрамай, ўзи мол бозоридан мана шу сариқ жийронни ўн тўрт мингга сотиб олганди. Ундан бери, мана, тўрт йил ўтди, сариқ жийрон ҳамон Зайнабхоннинг ҳамроҳи.) Шу кеча яна ёмғир ёғди. Жалолов яна меҳмонхонада ётди. Муслима буви яна у кишининг келганини ёқтирмай гапирди. Зайнабхон яна рад этди. Жамшид яна меҳмонхонага чиқиб, Жалоловнинг ёнига ўтирди, Жалолов яна дашт ҳақида гапирди.

Эртасига Жамшид уйғониб, яна дераза ойнасида бирдаста олмос нур кўрди. Яна кўзларини уқалаб, меҳмонхонага югурди... Жалолов елкаларининг ранги ўчган мошранг гимнастёркада, чой ичиб ўтирар, ёнида жанда олача чопонининг барларини белбоғи орқасига қистириб олган, тагин иккита йигит тиз чўккан эди. Чиқиб дарвозахонага қаради Жамшид. Отлар ўз ўрида, уларнинг сафига тагин олтита эшак қўшилган эди.

Шоҳсупа ёнида онаси билан бувиси гаплашиб турибди.

— Узингга, болангга эҳтиёт бўлсанг бас, — деди кампир. — Мендан кўнглинг тўқ бўлсин.

— Аммамни чақиртиринг бўлмасам, — деди Зайнабхон.

— Чақиртираман. — Кампирнинг Жамшидга кўзи тушиб, сертомир, озгин қўлини чўзди. — Бери ке, бир ўпай.

Жамшид яна тошлоқ йўлка билан дарвоза томон чопиб кетди. Аммо Умидани йўлда учратди. Онаси билан шу ёққа келишаётган экан. Умида иккита кўйлагини устма-уст кийиб олган, қўлидаги зогора нонни ютоқиб кавшарди.

— Мен ҳам бораман-а, Жамшид, бораман-а? — деди у шивирлаб.

— Борасан, борасан, — деди Жамшид.

Аммо Рўзи опа ҳовуз бўйида Зайнабхонлар билан хайрлашгач, Умиданинг билагидан маҳкам ушлаб уйга олиб кириб кетди.

II

Жиякларини баланд барра ўт ва қўзнуқулоқлар босиб кетган қизил қумоқ йўл. Унда-бунда ерга сингмай қолган сарғиш ҳалқоблар. Осмон қатқалоқдай дарз кет-

ган паға булутлари билан уларда сарғиш акс этган. Йўлнинг чап томони унга ёндош чўзилиб кетган қизғиш жар, жар тубида сув милтирайди, у ердан фотмачумчуқ ва чўпоналдағич қушининг чиқ-чиқ, қийиқ-қиқийиқ овозлари келади. Нариги бетда эса икки туп ёввойи олча қийғос гуллаб турибди. Йўлнинг ўнг томони — ям-яшил, тўлқинсимон адирлар. Жамирлайди, товланади. Уша ёқдан эсаётган ғир-ғир шабада қўзиқорин ва чирик янтоқ ҳидини олиб ўтади.

— Шуми дашт, шуми? — сўрайди Жамшид.

— Шу. Буёғи энди дашт! — жавоб беради Жалолов. Шамол унинг малла чакмони қўлтиқларини қаппайтирган, у қоя устида қанотини ёзаётган бургутга ўхшайди.

Жамшид уёғини кўрмоқчи бўлгандай олдинга қаради... Лекин тушгача манзара ўзгармади.

Тушдан кейин қумоқ йўл хиёл оқаринқиради. Ҳалқоблар ҳам тугади. Булутлар тарқаб, осмон очилди. Кўёш елкаларни қиздира бошлади. Йўл четидаги жар узоқлашиб, қушларнинг овозлари ҳам тинди. Шабада тўхтаб, ўт-ўланнинг ҳиди ўтмаслашди...

Олдинда бир тўп бўзранг тошлар ва улар орасидан ўсиб чиққан бир туп сададай юлғун кўринарди. Шунинг ёнидан ўтишлари билан бир қишлоқ устидан чиқиб қолдилар. Қўтирдай, ғадир-будир тошлари чиқиб ётган нишаб бетдан тушган йўл икки ёнида пастак қалама тошдевор узун кетган кўчага олиб тушарди. Кўчанинг нариги бетида бир тўда ёш толлар сариқ попик чиқариб, гуллаб ётар, улардан ёқимли, енгил ҳид тараларди.

Жамшид қишлоққа тушаверишдаёқ чорбоғларида шамол эсаётганга ўхшаш бир товуш эшитганди. Қишлоқдан чиқавериб, у товуш эгасини кўрди. Тик ва силлиқ қирғоқлари зиғир ёғ сурилгандай дарё экан. Дарёнинг кўприги жуда оддий эди: йўғон-йўғон, пўстлоғи арчилмаган харилар ёнма-ён қўйилиб, оралиқларига шох-шабба босилган. Эшаклар юрганда кўприк дукирлайди, ликиллайди. Сувга қараса, кишининг боши айланади. Осмонга қараса, кўнгил баттар беҳузур бўлади. Жамшид эшакнинг калта ёлидан ушлаб, энгашиб ўтирди...

Ҳар қадамда қизил рўмол ёпиниб, икки учини тишида тишлаб олган аёллар, қизлар учрар, телпак кийган барваста-барваста йигитлар, ўсмирлар, қўлтиқтаёқ тутган, эски шинель кийган одамлар дуч келар ва негадир уларнинг бирортаси ҳам отлиқларга олдин салом бе-

ришмас, отличлар салом бергач эса, жуда қуюқ сўраша кетар, жилмайшар, бошларини чайқашар эди.

Дарёдан ўтгач, таги билан ўтқазиб қўйилган боғ-боғ буғдойдек қиёқлар ўсиб ётган соҳил бўйлаб бир оз юрдилар-да, атрофини сон-саноқсиз сўқмоқлар камардай ўраб ташлаган баланд тепаликка ўрлай бошлади-лар. Тепаликда, деворлари қизғиш ёлғиз ҳовлининг четан дарвозаси ёнида қизил рўмол ёпинган бир хотин кенг енгини пешонасига тутиб, пастдагиларга қарарди. Хотин орқасига ўгирилиб, шошиб ҳовлига кириб кетди ва дам ўтмай қора чопонли, ялангоёқ бир бола унинг ўрнида пайдо бўлди. Пастдагиларни кўрди-ю, отилиб туша бошлади.

— Мана, бизнинг Тилов! — деди Жалолов. — Тиловберган, ўртоғингни опкелдим! Ол!

Тилов буларга бир неча одим қолганда сўқмоқда чайқалиб тўхтади ва Жамшидга ҳам қизиқиб, ҳам ётсираб қаради. Жамшид думалоқ ҳорғин кўзларини унга тикиб илжайди. Шу пайт жийроннинг туёғи сўқмоқдан тойиб кетиб, олдинга сакради ва Зайнабхон Жалоловнинг елкасидан ушлаб, қаддини тиклади. Жалолов кулди. Зайнабхон ҳам кулди. Тиловнинг эса кичкинагина кўзлари бирдан қисилиб, япасқи ияги тиришиб кетди. Жамшидга хўмрайиб бир қаради-да, аста бурилиб тиззасига қўлини тирай-тирай тепаликка қайтиб чиқа бошлади. Жамшид кўзларини пирпиратиб, унинг орқасидан қаради. Эшакка бостириб хала берди.

Эшаклар сурилиб-суйкалиб ҳовлига киришди. Қий ва қатиқ ҳиди димоққа урилар, ҳовли ўртасида офтобга тўнкариб ёйиб қўйилган мол тезаги устида сўфитўрғайлар уймалашарди. Деворда қўниб турган олапопушак «хурр-хул-хул» овоз чиқариб, камалакдай елпиғичини ёзиб-йиғди. Жамшид эшакдан тушиб, атрофга назар солди-да, хомуш тортиб, дарвозага қаради. Тилов тажанглик билан уй деворини тирнар, отасининг чақиршини кутиб, унга тез-тез қараб қўярди.

Жамшид бутларини уқалай-уқалай, маймоқланиб Тилов томон юрди. Тилов териси қуруқ, биққи, қўлларини ёнида осилтириб, Жамшидга тикилди. Жамшиднинг оёғидаги қўнжи узун, эшакнинг жун айлига ишқаланавериб икки ёни йилтираб кетган ботинкаларига кўзи тушди-ю, ўзининг кир, япалоқ оёқчаларига қаради, баттар хўмрайди. Шу пайт ҳовли этагидаги ичида шувоқ уйиб

қўйилган бостирма томондан Зайнабхоннинг янгроқ кулгиси эшитилиб кетди. Тилов Жамшиднинг ёнбошидан ялт қаради. Зайнабхон бир учи жийроннинг юганига боғланган қил чилвирни ушлаб тисланиб турар, каттакон ҳалқали гулмих қошига чўнқайган Жалолов чилвирнинг иккинчи учидан ушлаб ўзига тортарди. Тиловнинг қалин, бўзранг лаблари бирдан қаттиқ юмилди, Жамшидга дард билан ўқрайди-да, елкаларини хода ютгандай тик тутиб ҳовлидан чиқди-кетди. Жамшид қуруқшаган лабларини очганча тўхтаб қолди.

Йигитлар эшакларни ҳовлида шундоқ қўйвориб, кўчларни чаптаги узун кетган айвонсиз уйга кирита бошладилар. Уларга қишлоқдан чиқиб келган, белбоғи узук шиңелли чол билан юқориги лаби қисқалигидан сарғиш, бақувват тишлари кўрниниб турган бир ўсмир ҳам кўмаклашди. Зайнабхон билан Жалолов ичкарида туриб, нарсаларни жойлаштиришар, Жалолов йўлакай чолдан алланарсаларни сўрар, Зайнабхонга алланарсаларни тушунтирарди. Бир пайт нима ҳам бўлди-ю, иккаласи ҳам шошиб уйдан чиқишди. Чмирилиб осмонга қарашди. Сўнг Жалолов бориб ўз отининг, Зайнабхон ўз отининг айниллини торта бошлади. Жамшид бориб онасининг енгидан ушлади.

— Қаерга борасиз? Мен ҳам бораман.

— Ҳозир келаман, айланай, ҳозир.

— Йўқ. Бораман мен ҳам.

— Мен отни чоптираман, йиқилиб тушасан. Сен ерга тупуриб, қараб тур. Тупугинг қуригунча қайтиб келаман. Ана, Тиловнинг олдига бор. Уйнаб ўтир у билан. Илҳақ бўб эдинг-ку унга. Ҳозир келаман.

Зайнабхон бир қўли билан эгарнинг оқ қалпоқли михлар қоқилган қошидан, иккинчи қўли билан корсонидан ушлаб, амиркон этикли оёғини узангига қўйди, ўзини осонгина от устига олди.

Бирпасдан сўнг Жалолов иккаласи қўшни тепалик устида отларни елдириб борар, соялари тепалик этагида чайқаларди. Жамшид четан дарвоза оғзида уларни кузатиб тураркан, улар кўздан бекингач, бурилди-ю, уй муюлишида ғўдайиб турган Тиловни кўрди. Тилов тумшайган юзини тезгина четга бурди. Жамшид ҳовлига қайтиб кирди. Қўйруғи билан тезакни юмалоқлаб, думалатиб кетаётган қора қўнғизга бир оз тикилиб турди-да, юклари туширилган уйга кирди.

Бояги қизил рўмолли барваста аёл дераза ойнала-

рида қотиб қолган оҳак томчиларини ҳўл латта билан артарди.

— Хола, нимага Тилов унақа? Гапирмайди ҳеч?— сўради Жамшид,

Хола маъюс илжайди. Латтани бир қўлидан иккинчисига олиб, хўрсинди.

— Энаси эсига тушгандир. Улган эди бултур.

Жамшид ташқарига чиқди. Тиловнинг кўнглини кўтаргиси, унга қандайдир яхши гап айтгиси келди.

Тилов ёлғиз, девор тагида чўнқайиб ўтирар, каттакон қизғиш туячумолининг орқа оёғидан босиб, унинг жон аччиғида типирчилашини томоша қиларди. Жамшид унинг «ўйин»ига бир оз қараб турди-да:

— Қўйвор, — деди аста. Тилов унга ялт қаради ва бошмалдоғи билан босиб, чумолини нам ерга тикиб юборди.

— Мана, қўйвордим! — деди у, ўрнидан ирғиб туриб, чопонининг барларини силкита-силкита ҳовлига кириб кетди.

Чумолининг нам ердан чиқиб турган қора ипдай оёғи базўр қимирларди. Жамшид чўнқайиб, уни лойдан астагина чиқариб олди-да, кафтига қўйди. Чумоли бошини зўрға кўтарди ва омбурдек оғзини катта очиб, Жамшиднинг кафтини чимиллатиб тишлади. Жамшид чумолини уриб тушириб, ўрнидан турди. Кафтининг қизарган ерини сўрганича, пастдаги қишлоққа қаради ва оғриқни бир дамда унутди. Бир дамда озгин қўлини чўзиб, «бир ўпай», деб турган бувиси ва «бораман, мен ҳам бораман», дея онасининг қўлидан қутулмоқчи бўлиб, типирчилаётган Умида кўз олдидан ўтди.

Қуёш қўшни тепалик орқасига ботиб, осмонни оппоқ ёритди. Осмон аслига қайтиши билан теваарак-атрофни енгил бир соя босди. Дарё томондан салқин шабада эсиб, нам қамиш ва толлар ҳидини олиб ўтди.

Зайнабхон айтгандай, қош қораймасдан қайтиб келишди. Шу кеча пастдаги қишлоқдан ҳам, атрофдаги тепаликлар ортидан — овуллардан ҳам аллақанча барваста-барваста одамлар келишди. Ҳовлининг тўридаги Тиловларнинг қуроқ кўрпачалар солинган уйида алламаҳалгача гурунги бўлди. Олдинига Жамшид тушунмайдиган алланарсалар ҳақида гапиришди, тортишишди, сўнг навбат билан дўмбира чертдилар, қадимги дostonлардан ёд айтдилар.

Эрталаб Тилов олачадан тикилган жилдига бир

ларча нонни солиб, мактабга кетди. Зайнабхон билан Жалолов ҳам отланиб ҳовлидан чиқишди. Жамшид Зайнабхоннинг орқасида, отга мингашиб олган.

Шу кунни улар кўп қирлар ошдилар, кўп овулларда бўлдилар, кўп ўтовларга қўндилар. Ҳар қадам Жамшид учун янгилик эди. Лекин ҳаммасидан ҳам даштнинг кенглиги ва нимаси биландир шу даштга ўхшаб кетадиган барваста-барваста эркаклару қизил рўмол ёпинган аёллар унинг эсида қолди.

* * *

Кечга яқин дашт осмонини пастак, ҳўл булутлар буркаб олиб, ҳаво бирдан совиди. Лекин баҳор ҳавоси экан! Сал ўтмай яна очилиб кетди-ю, бир томонда қуёш йилтираб, иккинчи томонда илиқ ёмғир ёға бошлади. Қишлоқ устида ярим айлана чизиб беқасам камалак қўнди. Камалак тагидан болаларнинг қувноқ чинқириғи эшитиларди: «Тулки қизини тўй қилди... Тўй қилди!»

Сал ўтмай ёмғир ҳам тинди. Болаларнинг чинқириқлари ҳам пасайди.

Эшикнинг икки ёнига икки қўлини тираб, осмонга қараб турган Жалолов:

— Хайрият-э, хайрият, — деди.

— Кеча қор ёғади деб эшитгандик, — деди Зайнабхон устихонни сиқимлаб ушлаб, мужиётган Жамшидга.

Жамшид деразага қаради-ю, дарё тарафдан келадиган бошқа, йўғон-йўғон овозларни эшитиб, қулоқларини динг қилди. Овозлар яқинлашиб келарди: «Ушла! Кўйма!..»

Жамшид отилиб даҳлизга чиқди. Жалоловнинг қўлтиғи тагидан ўтиб, селгий бошлаган ҳовлига югурди. Дарвоза ёнида тўхтаб қолди. Дарё томондан бир тўда катта-кичик одамлар, гоҳ уёнга, гоҳ буёнга сурилиб югуриб келишарди. Улар яқинлашгач, қандайдир кўкчил қушни қувиб келишаётгани маълум бўлди. Жамшид орқага бурилган эди, Жалоловга тўқнаш келди.

— Нима у, нима, райис амаки?

— Чил, чилни қувяптилар.

— Чил?..

— Дашт каклиги.

— Ушлаб беринг менга, ушлаб бера қолинг.

Жалолов мўйловининг учини лаби билан қимтиб жулимсиради-да, малла чакмонини ечиб, Жамшидга

тутқазди ва ҳалпиллаб ҳўл чимда сирпана-сирпана пастга тушиб кетди. Ҳадемай тўдага бориб қўшилди. Ичкаридан Зайнабхон ҳам чиқиб келди. Дарё бўйидаги айвонсиз уйлар оғзида ҳам хотин-халажлар туришар, «пиёда улоқчиларни» қизиқиб кузатишарди.

Чил дам қўниб, дам учиб Жамшидлар турган тепалик этагидан ўтди. Тўда ҳам унинг орқасидан ўтди. Фақат елкалари намиқиб баттар қорайган қора чопонли Тиловгина ортда қолиб, оқсай-оқсай тепаликка чиқиб келаверди.

— Отам тутадилар, отам, — деди у.

— Менга берадилар, менга, — деди Жамшид.

— Сенга. Оласан! — Тилов энгашиб, йўл-йўл оқ иштонининг йиқилганда ўт кўкартириб қўйган тиззаларни кафти билан артишга тутинди.

Чил кўм-кўк ўтлар устига қўнди-ю, кулранг қанотларини ёйганича қолди. Шунда тўдадан девқомат, гимнастёркали бир йигит ўзиб олдинга чиқди ва чилни ердан олиб ўтди.

— Отам тутди, отам! — қичқириб юборди Тилов.

Қизариб, бўғриқиб кетган Жалолов чилни келтириб Жамшидга берди.

— Тилов билан ўйна. Кейин сўйиб бераман.

— Йўқ-йўқ, сўймайсиз!

— Юраги ёрилган. Ўлади барибир.

Чилнинг қанотлари ҳўл, лойга беланган, кип-қизил териси кўриниб қолган тўши иссиққина эди. Жамшид уни ҳовучида қалтираб ушлаб, Тиловга қаради. Тилов ўрнида йўқ эди.

Кўк очилиб кетди. Дашт яшариб яшнади.

Қуёш яна кечагидай ботиб, даштга яна кечагидай соя тушди. Яна дарё тарафдан намхуш ўт-ўлан ва яна лойқа сув ҳидини олиб шабада эсди. Қишлоқдаги кеча сарғайиб турган ёш толлар энди кўкариб кўринар, бирпаслик ёмғир попуқларини уриб туширган, тагида кўрпа бўлиб ётарди.

Қишлоққа олиб тушадиган қўтир йўлда оқ эшак минган бир йўловчи кўринди. Ҳали қуёш ботмасдан, унинг салласида нимадир ялтираётган эди. Эшакли кўприкдан ўтиб, тошлоқ йўлни кесиб чиққан ариқчада эшагини суғораркан, ҳовлининг қишлоққа қараган томонида, бахмалдай ўт қоплаган харсангда ўтирган Жамшид ялтираётган нарса йўловчи салласининг ўртасидан икки

томонга қараб чиқиб турган иккита лампа шиша эканини кўрди. Жамшид уйга қайтиб кирди ва:

— Кетаман момомга, кетаман, — деди онасига. Эртасиям, индиниям шундай деди.

— Дарров соғиниб қолдингми, шер? — кулди Жалолов.

Жамшид индамади.

Ниҳоят, Зайнабхон уни Сангардакка — бувисининг олдига олиб тушадиган бўлди.

Олма шохлари тагидан, боғкўчадан ўтишаркан, Жамшид эгар корсонидан ушлаб, кўтарилиб қичқирди:

— Умида! Ҳо Умида!

Арча ёғочидан ишланган оғир дарвоза ичкарига базўр тортилди. Оралиқдан Умида чиқди. Жамшид жийроннинг силлиқ сағридан сирпаниб тушиб, унга рўпара бўлди, қуруқшаган лабларини ялаб жилмайди. Умида ҳам гуручдай тишларини кўрсатиб жилмайди.

— Яна кетасанми? — сўраб қолди Умида бирдан шошиб.

— Кетмайман, — деди Жамшид.

— Кани у Тилов? Келмадимми?

— Йўқ. У билан ўртоқ бўлмайман.

— Мен ҳам ўртоқ бўлмайман.

Муслима буви шоҳсупада, ёғоч жовончада узун қайроқтош билан туз туйиб ўтирарди.

— Моможон! — Жамшид бориб момосининг қучоғига отилди ва ёноғида таниш нос бўйи анқиб турган совуққина лабларни сизди.

Салдан сўнг онла аъзолари жамулжам, беқасам якандозлар ёзилган айвонда давра қуриб ўтиришар, Жамшид сергакланиб атрофга қарар, назарида, ҳамма нарса — боғлари, ўриклари ҳам, уйлари, деразалари ҳам, йўллари-йўлкалари, ҳатто бувиси ҳам алланечук кичрайиб қолгандай эди. Кечқурун эса, у Умида билан Етимтепада чопқиллаб юрар, ботаётган қуёш тоғ бағридаги қорларни ялтиратар эди.

III

Куз келди. Уриклардан энди япроқлар уча бошлади. Боғ оралаб кетган йўлакка ҳам япроқлар қўнарди. Энди Жамшид уйғонганида дераза ойнасида бир даста олмос нур кўринмас, қуёш кеч чиқарди.

Зайнабхон ҳамон ўша «Ғалаба» колхозида партком



бўлиб ишлар, ҳафтада ё ўн беш кунда, халтада буғдой-ми-унми, хуржунда сўйилган эчкими, қўйми юбориб турар, ўша куни ўзи ҳам етиб келарди, гоҳ якка ўзи, гоҳ Жалолов билан. У келганда, уйда байрам бўларди, яқин қўшнилар — Норқул ака билан Рўзи хола ҳам келишар, хонтахта атрофида давра қуриб ўтиришар, Жамшид билан Умида эса, Зайнабхонга яқинроқ ердан жой олиб, бир-бирига «ўртоқ» деб мурожаат қилар, отоналар кулса, хафа бўлишар, лекин яна ота-оналарнинг ўзи уларни овутишарди: «Ўртоқсизлар, албатта ўртоқсизлар». Муслима бувининг бўлса лабларидан кулги аримас, гоҳ меҳмонлар олдида, гоҳ ўчоқ бошида уймалашарди. Албатта, Зайнабхоннинг ўзи якка келганида Муслима буви шундоқ бўларди. Жалолов билан келганида эса, кампир бир нарсасини йўқотгандай ерга қараб юрар, қизига гапирмас, лекин унга дардли қараб-қараб қўярди.

Биринчи ёмғир ёғиб ўтиб, ҳавода қуриган ўтлар ва қовжираган хазонларнинг талх ҳиди анқиб турган бир куни Зайнабхон Жалолов билан чошгоҳда кириб келди. Жамшид одатдагича ирғишлаб, Муслима буви тумшайиб қарши олишди. Ўтириб овқатланишгач, Зайнабхон Жамшидни ўйнагани чиқариб юборди-да, учаласи холи қолиб, алланарсалар ҳақида кўп гаплашишди, ўйлашишди, маслаҳат қилишди.

— Бировнинг боласига бировнинг оталик қилиши қандай иш эканини мен тушунаман, момо! — деди ниҳоят Жалолов дастурхонда таги билан айлантриб ўтирган пиёласининг устига кафтини босиб. Сўнг кафтидаги пиёла қолдирган айлана изига қараб олди-да, кампирга боқди. — Лекин бировнинг боласига бировнинг оналик қилишиям бор: менинг ҳам фарзандим бор... Буларни ҳам ўйлаб кўрдик.

* * *

Кампир ташқарига чиқди. Ўчоқдаги лангиллаб ёнаётган олов қаршисида чўнқайиб ўтирган Жамшид қўлидаги узун чўпни ичкарига суқиб нимадир қилар, кулар эди. Кампир унинг ёнига борди. Шоҳсупа лабида тўнтариб қўйилган катта тосни олиб, тагидаги палосни ёзди, оёғини ердан узмай омонатгина ўтирди.

— Момо, бунга қаранг, — деди Жамшид ва қўлидаги чўп билан қозоннинг олов ялаётган қоп-қора тагига

айлана чизди. Чизилган ердан бодраб-бодраб, қип-қизил учқунлар чиқди ва титраб-титраб ўчди. Кампир кулимсиради.

— Энди мунга қаранг! — Жамшид чўпни ўтга тутиб ёндирди-да, ҳавода айлантирди. Ҳавода ҳам қип-қизил доира пайдо бўлди. — Қизиг-а?

Кампир бош ирғади. Шу пайт Жамшид бувисининг хира кўзларида ўт аксини кўрди. Яхшироқ тикилган эди, ўт ўрнида ёш йилтиллаётганини пайқади.

— Момо-о? — Жамшид сузилиб ўрнидан турди.

Момо қўлини енги ичига тортиб, енгини кўзига босди.

— Моможон? — чўпни отиб ташлаб, бувининг енгидан тортқилади Жамшид. — Ким уришди? Йиғламанг.

— Йўқ-йўқ, кўзим, йўқ, — деди Муслима буви ва енги билан бурнини қисиб тортди-да, кўзларини пирпира-тиб кулимсиради. — Ҳеч ким уришгани йўқ. Ким уришади. Ўзим... Қарилик қурсин.

Жамшид совуқдан жунжиккандай қунишиб, илжайди. Кампир енгини шимариб, супадан тушди. Ёғ сингий-вериб қорайиб, йилтираб кетган товоқни кўтарди. Зайнабхонлар келтирган қўй гўшти қайнаётган шўрвадан хушбўй, иссиқ буғ кўтарилди. Муслима буви тувоқни қозон четига жойлаштириб қўйди-да, ёғоч қошиқда шўрвадан жиндак олиб кафтига томизди, сўнг кафтини ялаб, тамшаниб кўрди. Тувоқни яна қозонга бостириб қўйди-да, ўт олдига чўнқайди, ёнбошида уйиб қўйилган намхуш чўпларни тиззасида қайириб синдириб, ўтга ташлайверди. Жамшид ҳам бувисига ўхшаб чўнқайиб олди-да, чўпларни тиззачасида қайириб синдириб, ўтга ота бошлади.

— Жамшид, шу кишини яхши кўрасанми? — сўради буви ишидан тўхтамай.

— Қайси кишини? Райис амакиними?

— Ҳа.

— Яхши кўраман. Тиловни — йўқ.

— Отаям қиласанми?

Жамшид чўпни тиззасига босганича бувисига боқди. Ота сўзини кам эшитарди у. Лекин билардики, унинг ҳам отаси бўлган, «немислар» билан уришгани кетган. Лекин ҳозир қаердадир ва қайтиб келади бир кун. Жамшид уни танимайди, тўғри. У кетганда бу жуда кичкина, бешиқда бўлган. У кетаётган куни момоси Жамшидни кўтариб борган. Отаси Жамшидни осмонга

ирғитиб: «Мен келаман. Сен катта бўласан», деган. Унинг сочи жингалак-жингалак экан. Лекин Жамшидники жингалак эмас. Онасиникига ўхшаб юмшоқ, силлиқ.

— Ота қиласанми?

— Ҳазимнинг отам-чи? Бор-ку?

Кампир қўлидаги чўпни ўтга ирғитди. Тушмайди.

— У отанг йўқ. Энди шу одам сенга ота бўлади... Ҳазимнинг отанг бўлади.

— Ҳазимни отам... Бу киши ўхшамайди-ку у отамга?

— Ҳа, ўхшайди. У отанг ҳам шу кишидай эди.

— Йўқ-йўқ. У кишининг сочи жингала-жингала бўлган.

— Бу кишиям соч қўйса шундай бўлади.

Жамшид ўтга тикилди. Ўт тўлганиб, қозон тагини ялар, ўзи қизил бўлса-да, қозон теварагидаги туйнукчалардан қора тутун бўлиб чиқарди.

— Нимага у отам келмайди-я?

— Катта бўлсанг биласан, — деди Муслима буви.

— Катта бўлсам... Райис амакидай катта бўлсам, кейин биламан-а?

— Ҳа. Энди у кишини райис амаки дема. Ота де.

— Ота... Йўқ, райис амаки — яхши. У киши райис амаки-ку?

— Бас энди. Бор ўйна.

Жамшид ўрнидан турди-ю, таппа чўнқайди.

— Момо, момо? Энди онам билан... Райис амаким ўртоқ эмасми?

Муслима буви чуқур хўрсинди.

— Йўқ.

— А, нима бўлмасам?

— Бор, ўйнагин энди. Бола деган ҳар нарсани сўрай-вермайди.

— Ҳа, айта қолинг. Кейин биттаям сўрамайман. Нима бўладилар?

— Уф, қўймадинг-да. Ақлинг етмайди бари бир.

— Майли етмаса, майли.

— Эру хотин бўлади. Билдингми?

Жамшид бир муддат ўйланиб турди-да, чўлоқлангандай бир-бир босиб, дарвоза томон йўналди.

* * *

Умида чорбоғлари этагида узун калтак билан хазон қоқар, пахмоқ қуйруғига сап-сариқ барглар ёпишиб

қолган икки яшар қўчқор чилвирини судраб, ерга тушган хазонларни бир чеккадан ямлаб борарди.

Умида калтакнинг учини шохга суяб қўйиб, Жамшиднинг олдига келди. Кўзи билан қўчқорга ишора қилди.

— Кўрдингми, отам оберди. Яна' оберади.

— Отам... — пичирлади Жамшид ва жавдираб Умидага қаради. — Менинг отам келмас экан.

— Келмас экан? Нимага?

— Катта бўлсанг биласан,— дейди момом. Энди Тиловнинг отаси отам бўлар экан. Энди у киши онам билан ўртоқ эмас. Энди эр-хотин бўларкан.

— И-и, — Умида Жамшидга ачиниб қаради.

— Умида, эр-хотин дегани нима-я?

— Билмасам. Мана, отам билан онам эр-хотин. Кечаси бирга ётади.

— У-у! Онам ҳам мен билан ётмас экан-да, энди?

— Ҳа-да, энди эри билан ётади-да!

— Э-э, ёмон экан, Умида, ёмон. Мен онамни жудаям яхши кўраман.

— Мен ҳам онамни яхши кўраман.

— Ёмон экан эр-хотин бўлиш... Умида, Умида, — Жамшид бирдан жонланиб, Умиданинг қўлидан ушлади, — катта бўлсак, биз ҳам эр-хотин бўлар эканмиз-да?

— Нимага?

— Мана, райис амаки билан онам ўртоқ эди-ку! Биз ҳам ўртоқ-ку!

— Ҳа-а. Галинг чин, Жамшид.

— Ёмон бўлди энди, Умида, ке, катта бўлсак, эр-хотин бўламиз-у, бирга ётмаймиз.

— Йўқ, унақа бўлмайди. Бир куни онамга, мен билан ётинг, деб эдим, уришиб бердилар. Бўлмайди.

— Ҳай, ошиқ-маъшуқлар! — Айвондан қичқирди Рўзи опа. — Бас энди, эртагаям қолдиринглар!

Умида калтакни олди. Урикнинг қонталаш барглари яна ҳавода дилдирай бошлади. Лойхонада девор тагларидаги қолган-қутган баргларни териб еб юрган қўчқор ипини шитирлатиб, буёққа чопди.

Рўзи хола уйга қайтиб киргач, Умида калтакни ерга қўйиб, яна Жамшиднинг ёнига келди.

— Энди нима қиламиз, Жамшид?

Жамшид хўрсинди ва бирдан жиддийлашди:

— Энди гапирмаймиз, Умида, уят бўлади. Кичкина бола кўп гапирмайди.

* * *

Жамшид уйга келиб:

— Онажон, мен Умида билан ўртоқ бўп юраверсам майлими? — деди.

— Ҳалиям ўртоқсизлар-у? — деди Зайнабхон.

— Йўқ, ҳаммавақт. Ка-атта бўлганимиздаям.

— Майли, ундан катта бўлганларингдаям.

— Кейин эр-хотин бўл, деб уришмайсизларми?

Зайнабхоннинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Нималар деяпсан? Қаердан топдинг бу гапни?

Жамшид йиғлашга шайланди.

— Ҳа, ўзларинг бўлдиларинг-ку... эр-хотин.

Зайнабхон қўлларини қовуштириб, сонига қўйганича жим қолди. Деразага қараб олди. Сўнг бошини хиёл кўтариб, синиқ кулимсиради.

— Сизлар ўртоқ бўласизлар. Ҳар доим ўртоқ бўласизлар. Эр-хотин деган гапни иккинчи оғзингга олма, хўпми?

— Хўп. Энди райис амаким... отам-а?

Зайнабхон яна бўшашиб кетди.

— Ҳа.

— Мен у кишини ота дейми энди?

— Ҳа.

— Энди ўзимнинг отам келмайди-я?

— Ҳ-ҳа.

— Катта бўлсам, кейин биламан-а, нимага келмадилар?

— Ҳа, ҳа, ҳа! — Зайнабхон бирдан Жамшидни қучоқлаб, бағрига босди. Жамшид бўйнига, ҳув даштда қуёш чиқиб турган куни ёққан ёмғирдай илиққина томчи тушганини сизди.

* * *

Тушга яқин Норқул ака, Рўзи хола, Парда чўлоқ ва Салим новвойлар — яқин қўни-қўшнилар келиб қолишди. Оппоқ соқолининг учлари сарғайган Салим новвой уй биқинидаги тандирда бир талай нон ёпди. Норқул ака меҳмонхонада сабзи тўғради. Парда чўлоқ бўлса шоҳсупа пастида ликонглаб ўчоқ қазиди. Рўзи хола билан Муслима буви гуруч тозаладилар, ёнғоқ чақиб, мағзини пўчоғидан ажратдилар ва эркакларга чойдан қарашиб турдилар. Зайнабхон эса чучвара қовурди: карам, қизил лавлаги ва тузланган бодрингни тўғраб, бир

лаган газак тайёрлади. Кейин уйга кириб, аллақанча, тақсимча ва вазаларга қанд-қурс жойлади. Кечки пайт Жамшидларнинг даштга кўчишида ҳам бирга бўлган ўша икки барваста йигит битта ҳисори қўй билан битта оқ эчкини ҳайдаб келишди. Жалолов билан учовлашиб сўйиншди, супада ўтириб, катта супра устида нимталашди.

Жамшид билан Умида катталарга ўралашиб юрар, иш буюришса, чопиб-чопқиллаб қилишар, арзимаган нарсалардан ҳам кулишар, қувонишарди. Одамлар кетиб, Умида ҳам кетиб, онаси ва бўлғуси отаси билан қолгач, Жамшид ўзига келди. Онасини пойлашга тушди. Она Жалоловга одатдагича меҳмонхонада, у билан икки йигитга ёнма-ён жой солиб қайтиб келди ва Муслима буви тўшаб қўйган ўринга кирди.

— Ке, нимага қараб турибсан, Жамшид?

Жамшид қора трико кителини ечиб ташлаб, тезгина онасининг қўйнига кирди, унинг майин сочлари тўзғиб тушган бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. «Қачон сиз райис амаки... Отам... билан ётасиз-а?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, онасининг бугунги «уят» дегани эсига тушиб сўрамади.

Эртаси эрталабоқ яна қўни-қўшнилар киришди. Кечқурун эса, аллақанча: бири Жамшидга таниш, бири нотаниш меҳмонлар келди. Шу кеча икки уйда алламаҳалгача базм-зиёфат бўлди. Жамшид хизмат қилиб юрган онасининг ётишини кута-кута шундоқ дераза тагида, тақир гилам устида ухлаб қолди. Эрталаб юмшоқ ўринда, онасининг қўйнида кўрди ўзини.

Тушдан кейин Зайнабхон ўз оти жийронга, Жалолов қора тўриғига миниб, даштга қайтиб кетдилар.

IV

Орадан тўрт йил ўтгач, даштдаги «Ғалаба» колхозини билан Жамшидларнинг қишлоғидаги колхоз қўшилиб, битта бўлди ва Сангардак марказ этиб тайинланди. Колхозлар қўшилганда раҳбарларнинг ярми у колхоздан, ярми бу колхоздан бўлиши расм. Зайнабхонни ўз ўрнида — парторглигида қолдириб, Жалоловни боғқўчадан чиқаверишда, мачитнинг рўпарасида жойлашган жун қабул қилиш пунктига мудир этиб тайинладилар. Зайнабхон яна даштдан кўчиб келди. Бу сафар Жалолов билан юкларни эса, ўтган сафаргидай эшаклар-

га эмас, машиналарга ортиб келишди. Улар ўзлари билан Тиловни ҳам олиб келдилар.

Бу вақтда Жамшид билан Умида тўртинчи синфда ўқишар, бир-бирига ҳамон «ўртоқ» деб мурожаат қилишарди. Етимтепага ҳам чиқиб туришарди. Лекин энди бир вақтларгидек исмалоқ териш ёки томоша қилиш учун эмас, Наим аканинг қабрига гул қўйиш учун. Чунки энди уларнинг ўзи — пионер. Энди Наим аканинг кимлигини ҳам билишади. Гражданлар урушининг қаҳрамони, ўн саккиз яшарли йигит экан. Жамшид энди ўз отасининг нимага қайтиб келмаганини ҳам биларди. Чехословакия учун бўлган жангда 1945 йил 9 майда ҳалок бўлган экан. Қабри Прагадаги «Совет жангчилари мозори»да, чех пионерлари у кишининг ҳам қабрига гул қўйиб кетишар экан. Лекин Жамшид Жалоловни «ота» дея бошлаганига икки йилдан ошди.

Жамшид Тиловни кўриши билан даштни, дашт билан боғлиқ хотиралар ва дашт одамларини кўргандай бўлди. Барча гиналарни унутиб, унинг қаршисига чиқди. Аммо Тилов унга ҳуркиб-ҳуркиб қараб, отасининг ёнига ўтди ва қайтиб Жамшидга рўпара бўлмади. Шу кеча иккаласига меҳмонхонада битта жой солиб қўйишганди, Тилов ўринга кирди-ю, Жамшидга тескари қараб ётди. Эртасига Зайнабхон билан Жалолов Тиловни магазинга опчиқиб, унга Жамшидникидек пахмоқ шим, қора туфли ва китель олиб беришди. Индинига эса, мактабга олиб бориб, бешинчи синфга жойлаштириб келишди.

Аммо Тилов бешинчи синфга уч кун қатнади-ю, тўртинчи кун рус тили ўқитувчиси билан уришиб қолди. Даштда унга армиядан келган битта ҳамқишлоғи дарс берган эди рус тилидан. «Яхшироқ тайёрланмасанг, тўртинчига тушириб қўяман», деди ўқитувчи. Тилов индамади-ю, иккинчи кун ўзи Жамшидларнинг синфига — тўртинчига тушиб, орқа партада ўтириб олди. Ўқитувчилар гапиришди, маслаҳат беришди, унамади... Дарсдан чиққач, Жамшидга қарамай уйга кетди.

Муслима буви анча кунгача ҳайрон бўлиб юрди. «Наҳотки уйли-жойли, ўзига яраша обрўли шундай киши ичкучёв бўлиб келди?» — дер эди ўзига-ўзи. Жалолов эса, бепарво, ўзини эркин тутар, фақат бир уйдан иккинчи уйга кўчиб ўтгандай эди. Ниҳоят, Муслима буви: «Феъли кенг экан», деб ўйлади ва кучёви маъқул тушди унга.

Бир куни танаффус маҳали Жамшид Мансурнинг қандайдир китобчани қизиқиб варақлаётганини кўриб қолди. Китобнинг муқовасида бир кампирни қувиб бо- раётган аждарҳо расми солинган, унинг тагида «Икки сандиқ» деб ёзилган эди.

— Бир кўрай, — деди Жамшид.

— Умиданинг олдига бор, ўртоғингни, — деди Ман- сур.

— Бу китобдан магазинда ҳам бор, — деб қолди қиз- лардан бири. — Икки сўм.

Жамшид бурила солиб, ҳовлидан чиқди. «Темирчи- хона», «Сартарошхона» ёнидан ўтиб, новча-новча оқ қарағайлар тагида узун кетган «Қишлоқ советининг идораси»га қараб чопди. Тахта зинадан кўтарилиши би- лан қўлида челақ, олдига кир пешгир тутган фаррош аёлга дуч келди.

— И-и, Жамшид? — деди у. — Нишлийсин мунда?

— Онам... — деди Жамшид.

— Ҳакимабадга кетган.

Жамшид изига қайтди. Мактабда дарс бошланиб кетгани аниқ эди. Уйларига бурилди.

Тушликка чиқиб келган Жалолов бир коса қатиққа нон тўғраб еб ўтирарди.

— Дарсинг тугадими? — сўради у.

— Йўқ. Онам келмадими?

— Нима эди?

— Ҳеч нима.

Жалолов бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Тилов қачон дарсда оч қолса, индамай чиқиб, уй- га келаверарди. Қорнинг очдими?

— Йўқ, — деди Жамшид ва пиқиллаб йиғлаб юбор- ди.

— Нима бўлди, ўғлим?

Жалолов унинг қўлидан тортиб, юзига тикилди.

— Китоб олмоқчи эдим, икки сўм керак эди, — пи- чирлади Жамшид.

— Сени қара-ю! — Жалолов чорпоя суянчиғига таш- лаб қўйган галифе шимини олиб, чўнтагидан пул чиқа- риб, Жамшидга берди. — Бор, ўғлим, ол.

Бироқ Жамшид қўзғалган эди, уни тутиб, ўзига қа- ратди.

— Нега мендан сўрай қолмадинг, ўғлим? Ё мен ёмон кўрасанми?

Жамшид титраб кетди.

— Йўқ, ота, — деди пастдан мўлтираб. Жалолов уни даст кўтариб, пешонасидан ўпди.

Жамшид мактабдан қайтиб келгач:

— Она, китоб олдим... отам пул бердилар, — деди.

Эски пайпоғи билан амиркон этигининг чангларини артаётган Зайнабхон буни эшитиб, Жалоловга қаради. Жалолов кулимсираб, бош ирғади. Орқада келаётган Тилов бўлса, серрайиб туриб қолди. Шоҳсупага ҳам бурилмай, тўғри уйга кириб кетди. Жилдини бурчакка улоқтириб, дераза рафига ўтирди.

— Тиловжон.

Тилов бошини кўтариб, қаршисида Зайнабхонни кўрди.

— Нима бўлди?

— Ҳеч нима!

— Пул берайми, китоб оласанми?

— Керак эмас! — Тилов уйдан чиқиб, отасининг олдида борди.

Жалолов гугурт чўпи билан тишини кавлаб, боғнинг адоғига қараб турарди.

— Қара, уканг китоб ўқияпти, — деди у.

— Укам... — Пичирлади Тилов ва қайрилиб дарвоза томон чопиб кетди. Дарвозахонада кўзини чақчайтириб турган қора тўриққа рўпара бўлди-ю, хўнграб юборди. Сўнг охурга суяниб, ҳасрат билан отнинг кўзларига боқди. Наридан сомоп чайнаб турган жийрон ҳам бошини кўтарди.

* * *

Жамшид боғ адоғида, қип-қизил бўлиб пишган тоғолча тагида юзтубан ётиб китоб ўқирди: Уқиб тугатганидан кейин ҳам хийла китобдан бош кўтармай қолди.

Китобда баджаҳл ўгай она қўлига тушган Зумрад исмли қизчанинг саргузаштлари ҳикоя қилинарди.

Ўгай она Зумрадга кун бермайди: ҳамма ишни унга буюради. У сув ташийди, у уйни супуради-сидиради, у кир ювади — ҳамма ишни ўзи қилади. Аммо ўгай онадан бир оғиз ҳам илиқ сўз эшитмайди. Ўгай онанинг чин қизи Қиммат эса, узоқ уйда ётади, ҳеч иш қилмай-

— Бу бўлса, шоир бўлади, — деди. — Китобни кўпроқ ўқи.

Бу икки оғиз гап қўққисдан айтилган бўлса ҳам, болаларга таъсир қилди. Эртасига Жамшид онасидан икки сўм пул олиб, мактабдан чиққач, тўғри китоб магазинга кирди. Анчагача «қайсини олай?» деб полкаларни кўздан кечирди ва ниҳоят яна ўша «Икки сандиқ» китобидан битта олиб, уйга қайтди. Йўлакай Умидани чақириб:

— Сен ким бўласан? — деди.

— Мен? Мен ҳеч ким бўлмайман, — деди Умида кулиб. Тилов эса б вақтда шоҳсупа ёнида Етимтепага қараб турар, «шу ерга буғдой экишса, мен ўрсам», дер эди.

Орадан яна беш йил ўтди.

V

Бу йилларда Тилов бўйга кам ўсди, йўғон тортди. Жамшид бўлса, хивичдай ингичкалаб кетди. Умида эса, ўрта бўй бўлди, тўлишди.

Зайнабхон билан Жалоловда кексалик аломатлари кўриниб қолди. Узоқ йили Муслима буви вафот этди. «Қабримга шу боғимдан бир туп кўчат экинглар», деб васият қилди боёқиш. Боғни асраш, уни парвариш қилишни тайинлади. Яна сал вақт ўтмай, хусусий от асраш ман қилингани ҳақида қонун чиқди-ю, бўксаси кўриниб қолган жийронни яйдоқ қилиб, гўштга ҳайдаб кетдилар. Бу икки ғам бир бўлиб, Зайнабхонни анча чўктириб қўйди.

* * *

Қиш. Боғкўча тинч, оппоқ. Қор босган дарахт шохлари, том бўғотлари, пастдан қараганда, оппоқ осмонга қўшилиб кетгандай кўринади. Кўча юзига эгилган олма шохига думи ва кўкраги ҳўл мусича қўнди. Шох силкиниб, оппоқ зарлар дув тўкилди. Мусича қанотларини йиғиб, ҳурпайиб бир зум турди-да, оёғи совқотдими, нарига сурилди. Сўнг яна сурилди... ниҳоят, пириллаб учди. Яна оппоқ зарлар дув тўкилди.

Жамшид, Умида ва Тилов мактабдан қайтиб келишарди.

— Яхши-я? — деди мусичага ишора қилиб Жамшид. Ним пальтосининг сержун ёқасини кўтариб оғзини беркитиб олган Тилов, шундай бўлса керак, дегандай бош ирғади. Умида бўлса, ёнидагиларга зимдан қараб олди-да, лабларини қимтиб, ичида кулди. Олма тагидан ўтишаркан, шайтон қиз сакраб шохни ушлади-да, тортиб қўйиб юборди. Шохдаги қор дувиллаб пастга қўйилди. Умида кулганича олдинга қочди. Жамшид четга. Қунишиб келаётган Тилов бўлса, қочолмай қолди. Ҳамма қор ўнинг устига тушди.

— Тинч юрмайсизлар-да, — деди Тилов ғижиниб ва елкасини ҳам силкитмай, қорини кўтарганича юриб кетди...

Жамшид елкасини қисди. Умида бурнини жийирди.

— Жамшид, шу Тилов худди Тихонга ўхшайди, — деди Умида.

— Ким у Тихон?

— Катеринанинг эри-чи? Чўнг. Гап билмайди.

— Ҳа-а.

— Жамшид, худо урсин, менинг Катерина бўлгим келади.

— Тихон ҳам тайёр, — кулди Жамшид.

— Ҳазил эмас. Уёғини айтсам, Жамилаям бўлгим келади. Биз у замонларни ёмонлаймиз-у, лекин у замонларда саргузаштлар кўп бўлган. Катеринанинг қўрққишлари, монологлари қандай яхши.

— Мен совқотдим, Умида.

— Эшитгингиз келмайди-я?

— Чунки, Умида, ҳар кимга ҳам ўхшашни орзу қилмаслик керак-да, менимча. Ташла шу одатни.

— Биладан, лекин ташлолмасам нима қилай?

— Сен совқотмадингми? Айтмоқ-чи, қизларнинг қирқта жони бўлади-я.

— Шу рост бўлса, қирқтасини ҳам сенга берардим, Жамшид.

— Раҳмат, мен кетдим. У тўнғиллаб ўтиради.

Умида Жамшиднинг орқасидан ўйчан қараб қолди.

* * *

— Уканг қани? — сўради Зайнабхон печга кўмир солар экан.

— Келяпти, — ғудиллади Тилов.

— Совуққа чидаминг йўғ-а, ўғлим?

— Ҳа.

Жамшид келди. Зайнабхон ўғилларининг олдига, устига шакар сепилган ширгуруч сузиб қўйди... Жамшид мийиғида кулиб, Тиловга қараб-қараб қўяр, Тилов бўлса қарамас, гўдайиб овқатни туширарди. Чойни ичиб бўлдилар ҳам, бир-бирига гап қотишмади. Ниҳоят:

— Ака, бўлди энди, кечиринг уни, — деди Жамшид, — ҳазил қилди-ку у.

— Ҳазил... — Тилов Жамшидга хўмрайиб қаради. — Нега унинг учун сен кечирим сўрайсан?

— Сўрасам нима қипти?

— Нима қипти... — Тилов туриб ечинди, бориб диванга чўзилди.

Диваннинг сарғиш клеёнка қопланган болиши муздаккина эди. Тилов узаниб каравотдан парёстиқ олди-ю, Жамшидга ялт қаради. Назарида, Жамшид, бир нарса дейдигандай туюлди. Жамшид бўлса ёш болага ўхшаб, сим билан печнинг тагини чўқилар, тушган қипқизил чўғларнинг аста-секин қорайишини томоша қиларди. Зайнабхон нариги уйдан сариқ жилдли бир китоб кўтариб чиқди.

— Уртоғинг ташлаб кетди, Жамшид.

Китоб шу йил арманчадан таржима қилинган В. Ананяннинг «Севан бўйларида» повести эди. Жамшид китобни варақлаб, Арменнинг Лермонтов юрган сўқмоқларга қараб шеър тўқиганини онасига ҳикоя қила бошлади. Тилов уларга зимдан тикилиб турди-турди-да, тескари қаради, яна кийиниб, эшикка чиқди. Қипиқдай қуруқ қор ёғарди. «Ҳақиқатан ҳам совуққа чидамим йўқ, — деди ўзига-ўзи Тилов. — Даштда бунақа совуқлар бўлмасди». Супа пастидаги қор босган гулзорга қаради. Бундан бир неча ҳафта бурун Зайнабхон: «Гуллар ҳам битди. Юлиб ташланглар, ивирсиб ётмасин», деган эди. Тилов юла бошлаганда, Жамшид келиб қолган, юлгани қўймаганди... Йўлакка энгашиб турган райхонга қаради Тилов. Райхонни қор босаяпти. Райхон эгилиб бораяпти. Бир пайт унинг елкасидаги қор сирғалиб тушди-ю, шохлари қимирлаб кетди. Буткул қори тўкилди. Яланғочланиб қолган райхон бир-икки лапанглаб, яна тинч қолди. Яна уни қор боса бошлади. Тилов уни кузатиб тураркан, гўё ўзининг ҳам елкасидан нимадир босаётгандай алланечук қимирлади ва жиддий тортиб, уйга кирди. Юзига иссиқ ҳаво урилди. Энди бу унга ёқимли туюлмади. Шу куни Жамшид Тиловга бир неча

бор гап қотди. Аммо Тилов ёлчитиб жавоб бермади. Эртаси Жамшидга ҳам қарамай, мактабга кетди. Йўлакай Умидаларнинг дарвозаси ёнида бир тўхтади-ю, кескин қўл силтади...

Улар ҳамиша дарсдан чиққач, мактабнинг баланд қизил дарвозаси ёнида бир-бирини кутиб тургувчи эдилар. Тилов бугун атайин ҳаммадан орқада чиқди. Лекин: «Улар кутиб туради», деб ўйлади. Мактабдан чиқавериб, дарвозага қаради. Улар тротуарда кутиб туришарди. Тилов бир-бир босиб, зинадан тушди, уларга қарамаса-да, уларнинг қараб турганини ҳис этиб, қори қириб ташланган йўлка билан дарвозага яқинлаша бошлади. Дарвозадан чиқди-ю, топталган кир қорга оёқ қўйди ва хаёлидан Умиданинг кечаги «иши» ўтди...: «Уни кечиринг...» — деди Жамшид... Тилов уларнинг ёнидан қарамай ўтиб, суви музлаб қотган ариқчадан ҳатлаб, катта йўлга чиқди. Кетаркан, уларнинг ҳозир ўзи ҳақида нимани ўйлашаётганини, нима дейишаётганини билишга зўр бериб уринарди. Ниҳоят: «Мени сўкишди, дашт боласи ҳазилни билмайди, дейишди», деган хулосага келди-ю, тишларини ғижирлатди.

* * *

Аксарият болалар, қизлар мактабга илгарироқ бориб, дарс бошлангунча ҳовлида яхмалак отишар, қорбўрон ўйнашарди. Тилов кейинги вақтда уларга ҳам қўшилмайдиган бўлганди. Бир куни болаларнинг қийчуви уни ҳам ташқарига олиб чиқди.

Болалар, қизлар навбат билан яхмалак отишар, фақат Умидагина бир четда ҳовучини оғзига тутиб, оғир-оғир нафас олиб турарди. Тиловни кўрди-ю, қақиллаб кулди.

— Сиз нега ўйнамайсиз, Тилов? Худо урсин, чолга ўхшайсиз.

— Чолман-да, ўзим, — деди Тилов.

— Бўлмасам кампирга уйланасиз.

— Бу менинг ишим.

— Бўлди энди. Бунча кеккайманг. — Умида сирпаниб келиб, Тиловнинг тирсагидан ушлади. — Юринг. Мендан хафасиз-а?

— Нега?

— Хафа бўлманг, Тихон, — деди Умида иягини олдинга чиқариб.

Йўлда Тилов Жамшиддан сўради:

— Тихон нима дегани?

— Тихон? Тихон — Островский пьесасидаги қаҳрамон. Катеринанинг эри. Умида сизни Тихон дедими?

— Ҳа.

— Сиз, Катеринам бўл, демабсиз-да.

Тилов индамади. Бир оз юргач:

— Ўзи яхши қиз бўлиб боряпти-я, — деди ғудиллаб.

Кечки таом устида гап айланиб, Тиловнинг кайфиятига тақалган эди.

— Нима бўлди, ўғлим, куёвболага ўхшаб сузилиб қолдинг? — деди Зайнабхон. — Ё ростдан ҳам куёв бўлмоқчимисан?

— Қўйинг-э, — тўнғиллади Тилов, аммо қизариб кетди. Меҳмонхонага чиқди.

Илгари Жамшид иккаласи меҳмонхона биқинидаги аввал омбор бўлган уйчада туришарди. Лекин кейинчалик Тилов Жамшидни у ерда қолдириб, ўзи буёққа кўчиб чиққан эди.

У уй ўртасида бирпас қаққайиб турди-да, эшикка чиқиб, Ётимтепага қаради. Тепа кўринмас, у оппоқ осмонга қўшилиб кетгандай эди. Шу пайт уйча очилиб, кул тўла хокандоз кўтарган Жамшид кўринди. Тилов унга ҳадиксираб тикилди. Сўнг пахмоқ ёқасини кўтариб, супадан тушди. Бир неча дақиқадан сўнг у, Парда чўлоқнинг ҳовузи бўйида кирза этиги билан қорни титиб, ниманидир қидирар ва гоҳ елкаси устидан, гоҳ қўлтиғи остидан Умидаларнинг дарвозасига қарарди. Дарвозада тунги қоровуллигига кетаётган Норқул ака кўринди-ю, Тилов йўқотган нарсасидан умидини узгандай уйга қайтди.

Айвонга чиқаётиб, Жамшиднинг хонасига қараб, таққа тўхтади. Эшикни очиб, ёп-ёруғ хонага кирди. Жамшид тик турганича столга энгашиб, бир нималарни ёзарди.

Тилов аста юриб, унинг олдига борди.

— Нима қиляпсан?

Жамшид кулимсираб, ёзган нарсасини кафти билан беркитди. Тилов унинг шеър эканини билса-да, хаёлидан негадир «хат» деган фикр ўтди. «Балки Умидага хат ёзаётгандир? Ахир, дўстим, дўстим дегани билан бу ҳам йигит-ку, — деб ўйлади. — Бу ҳам севиши мумкин...»

— Кўрсат, — деди Тилов.

Жамшид бош чайқади.

— Кўрсат энди. Еб қўймайман.
— Шеър, — деди Жамшид ниҳоят. — Ёмон. Чиқма-
япти.

- Лириками?
- Шундай деса ҳам бўлади.
- Кўрсат-чи.
- Айтяпман-ку, хом.

Тилов тиржайди. Бу Жамшидга малол келди. Каф-
тини олиб, ёзиб чизилаверганидан ажи-бужи бўлиб кет-
ган қоғозни у томон сурди. Тилов шеърнинг фақат сар-
лавҳасинигина ўқий олди: «Оппоқ қор».

Хўрсиниб каравотга чўкди.

- Ука, сендан бошқа нарсани сўрамоқчи эдим.
- Сўранг.
- Лекин сен ростини айтасан. Утир.
- Хўп.
- Сен... Умида билан... шунчаки ўртоқмисан... ё.
- Ўртоқмиз, ака, ўртоқмиз.
- Фақат ростини айт.
- Рост.
- Энди ҳаммавақт шундай ўртоқ бўлиб юравера-
сизларми, ё...

— Ҳаммавақт ўртоқ бўлиб юраверамиз.

— Аччиғинг чиқмасин.

— Аччиғим чиқаётгани йўқ. Лекин сиз Мансурга ўх-
шаяпсиз-да.

— Ўхшашимнинг сабаби шуки, мен... Мен... Узим
Умидани... яхши кўрадиганга ўхшайман. Шунинг учун
сендан ростини сўраяпман.

— Рост, рост, ака, — деди Жамшид тезгина. Лекин
қути ўчди. Гарангсиб Тиловга тикилди.

— Хўш, бунга нима дейсан?

— Нима... нима дердим... яхши.

— Қалтираяпсан-а?..

— Қалтираяпман? Ҳеч-да. Нимага қалтирарканман?
Фақат. Фақат...

— Нима «фақат?»

— Фақат... бу қизиқ иш-да энди.

— Нимаси қизиқ?

— Қизиқ-да. Нега бунча савол берасиз?

— Билиш керак-да, ука, — кулимсиради Тилов.

— Билсангиз шу... Биз ўртоқмиз! Тамом!

— Тамомми?

— Тамом!

- Хўп. Мен уни яхши кўраман.
- Жуда соз.
- Қани энди шеърингни ўқи-чи.
- Ўқиб бўлмайди.
- Тўхта, ука, а, у яхши кўрмайман деса-чи? Унда нима қиламан?
- Билмасам.
- Сен бўлсанг нима қилардинг?
- Ака...
- Мисол учун-да.
- Мисол учун... мен индамай кетардим.
- Ҳм... йўқ, ука, мен индамай кетолмайман. Ўзинг ўйлаб кўр, бугун яхши кўрмаса, эртага яхши кўриб кетиши мумкин-ку? Мана, мисол учун, яна ўзим: сени неча марта яхши кўриб, неча марта ёмон кўрганман.

VI

Жамшид шу кеча алламаҳалгача ухлолмай ётди. «Нега ахир, нега? — деди ўзига-ўзи. — Менга бари бир эмасми? Мен ахир Умида билан ўртоқман-ку? Ҳа. У ҳам мени шундай, ўртоқ деб билади! Тамом!» Лекин юрагини қоплаган ғашлик яна тарқалмади. Туриб, оёғини каравотдан осилтириб ўтирди-да, китобларига тикила бошлади. Жавоннинг энг чеккасидаги иккита юпқа китобчага кўзи тушди-ю, излаган нарсасини тонгандай уни юлқиб олди, каравотнинг қошига уриб қоқди, кафти билан чангларини сидириб ташлаб, тикилди: «Икки сандиқ». Бармоқлари бирдан титради. Кўзларини юмиб, жим қолди. Сўнг секингина туриб, нимпальтосини эгнига ташлади-да, эшикка чиқди. Ой ялтираб турарди. Унинг сарғиш нурлари яланғоч дарахтлар орасидан ўтиб, оппоқ қорда чўзилган. Қорда юлдузчалар ёнади. Осмонда ҳам юлдузлар ёнади. Гўё осмон ҳам шу ердек оппоғ-у, фарқи: унинг ёнаётган юлдузларигина кўринади. Рўпарада тол шохи қимирлаб кетди, қор титилиб тўкилди. Чирс этди бир нарса — бўғотда сумалак синди. Жамшид айвон устундаги чироққа қараб, қорнинг яна доналай бошлаганини кўрди. Сўнг қулоқ солди: шитир-шитир, шитир-шитир — қор саси. Сўнг ерга тикилиб, ёғаётган момиқларнинг оқ юздаги сепкилдай сояларини кўрди. Уйга кириб, ойнага қаради. Сочлари оқ, қошлари оқ, елкалари ҳам оппоқ. Пешонаси эса, хўл. Ҳамма ери йилтирайди, йилтиллайди. Жамшид кўзларини юмиб,

бошини силкитди. Сўнг совий бошлаган печнинг қорнига қўлларини босиб иситди. Исиган кафтларини юзига босган эди, димоғига занг ҳиди урилди-ю, қорнинг ҳам ўзига хос ҳиди борлигини ҳис этди. У ҳидни бир нарсага ўхшатмоқчи бўлиб хўп уринди, лекин ўхшатолмади. Ниҳоят: «Димоқни очиб юборадиган иси бор», деб қўйди ичида. Келиб стулга ўтирди. Яна «Икки сандиқ»ни олиб тикилди ва: «Зумрад, Зумрад», деб шивирлади. Сўнг кўрпага кириб, қаттиқ уйқуга кетди.

Эртаси учовлон дарсдан қайтиб келишаркан:

— Нега менга бунча тикиласиз? — деди Умида Жамшидга.

Жамшид қизариб кетди.

— Тикилганим йўғ-у?

Шу пайт Жамшиднинг биқинига Тилов туртди. Жамшид:

— Мактабда китобим қопти-ю! — деди-да, қайрила солиб жўнаб қолди.

— Бунга бир нарса бўлган ўзи, — деди Умида унинг орқасидан ҳурпайиб қараб. — Нима бўлди бунга, Тилов?

Умида елкасини қисди ва чимирилиб йўлга тушди. Тилов атрофга кўз қирини ташлаб, шоша-пиша унга эргашди.

— Йиқилиб кетасан, астароқ юр.

— Совқотдим жуда, — Умида баттар жадаллади. — Хайр. — Дарвозаларини елкаси билан итариб, ичкарига кирди. Тилов нимқоронғи йўлакда унинг депсиниб, тош зинадан айвонга кўтарилганини кўрди.

Тилов уйда қўлини орқасига қилиб, плита печга бир оз суяниб турди-да, қайтиб ташқарига чиқди. Жамшиднинг уйига кириб, печкасининг кулини олди, бостирмадан тараша ва хокандозда кўмир олиб ёқди. Тутун чиқсин учун эшикни очиб қўйди-да, стулга ўтириб, жавондаги китобларни лоқайд кўздан кечира бошлади.

Эшикда Жамшид кўринди. Оёғини тап-тап уриб, қорини қоқаркан, ичкарига мўралади:

— Она! — Тилов қаддини ростлади. Жамшид кулиб юборди. — Э, сизмисиз? — кириб эшикни ёпди. — Қоронғи-я, — дея чироқни ёқди. Тезгина ечиниб, қўлларини

бир-бирига ишқай-ишқай, каравотга келиб ўтирди. Хўш, нима бўлди? Гаплашдиларингми?

— Йўқ... Айтолмадим... Жамшид, ўзинг айтсангчи-а?

— Мен? Йўғ-э, ака... Мен уяламан.

— Ўз дўстидан ҳам уяладими одам? Хўп, ана, уялсанг, мен учун уялибсан-да, энди. Аканг учун. Ё аканг эмасманми?.. Ука, агар кўнглингда мен билмайдиган бошқа гапинг бўлса, уни айт... Мен...

— Қўйсангиз-чи!

— Бўлмасам...

Жамшид озғин қўлларини тиззалари устига қўйди.

— Бўлди. Айтаман.

— Ана бу бошқа гап...

«Бари бир у кимнидир яхши кўриши керак-ку! — деди Жамшид Тилов чиқиб кетгач. — Балки Тиловни яхши кўриб қолар...»

Мақтабга кетишда ё Умиданинг ўзи дарвозалари ёнига чиқиб Тилов билан Жамшидни кутиб турар, ё уларнинг ўзи келиб, Умидаларнинг уйи орқасини дукиллатишарди.

Бугун Умиданинг ўзи чиқиб, уларни кута бошлади.

Қуёш Етимтепа ўрқачида ожиз, оч-сарғиш нурларини таратиб, жимирлар, дарахтларнинг уч-учидаги музлаб қолган қорлар йилтирарди.

Кўча бурилишида Тилов кўринди. У ёлғиз ўзи.

— Жамшид қани? — сўради Умида.

Тилов кўзларини пирпиратиб, орқасига қаради.

— Келяпти.

— Сиз бораверинг. Мен уни кутаман.

Тиловнинг япасқи ияги бирдан тиришди. Сарғайиб, музлаб қолган қорни қатир-қутир сидириб юриб кетди. Лекин ҳовузга етган ерда шарт қайрилди, қайрилди-ю, елкасини қисиб алланечук қипсиниб турган Жамшид ва хўмрайган Умидани кўрди. Жилдини бир киши тортиб оладигандай, қўлтиғига маҳкам қисиб, бошини энгаштирди... Дарсда уларнинг бирортасига ҳам бетма-бет бўлмади. Танаффус маҳаллари синфга орқа ўгириб, дераза тоқчасига суянганича, ойнадаги қировни тирнаб ўтирди.

Дарс тугаши олдидан драма тўғарагининг бошлиғи Алёров синфга кириб:

— Бугун драмкружок бўлади. Умидахон, тағин кетиб қолманг, — деди.

Умида олтинчи синфдан бери драма тўғарагига қатнашиб келар, шу кунларда янги йил байрами учун тайёрланаётган «Қорқиз» пьесасида бош ролни ўйнар эди.

Дарс тугади. Уқувчилар синфдан чиқишаркан:

— Кўчада кутиб тулинг мени, — деди Жамшид Тиловга.

— Ҳали айтмадингми? — қизариб сўради Тилов.

— Йўқ.

— Ука... майли, айтма.

— Йўқ, ака. Кутиб тулинг.

Умида машғулотдан чиқиб, Жамшиднинг ёнига келди, елкасида ёстиқчаси бор, кўкиш жемперининг чўнтакларига қўлини тиқиб, хўмрайиб боқди.

— Юринг, — деди Жамшид ва бир кимсани сузмоқчидай бошини энгаштириб юриб кетди. Умида эргашди. Умида Жамшиддан бир қарич паст, елкалари эса кенг ва тўла эди.

Жамшид дуч келган «Химия кабинетини» очиб, ичкарига кирди. Турли-туман колбалар қўйилган стол ёнига бориб тўхтади. Деразани босган қиров синф ҳароратидан эриб, ойнада реза-реза излар қолдириб, оқиб тушарди.

— Нимага бундай ўзгариб қолдингиз? — деди Умида.

— Ўзгарганим йўқ, — деди Жамшид.

— Ёлғон.

Жамшид ютиниб, кўзини қуйига туширди.

— Айтинг, нима гап? Нима?

Жамшид хонанинг узоқ бурчагига кўз юбориб:

— Сизни бир киши яхши кўради, — деди.

Умиданинг кўзлари катта очилиб, Жамшидга қараб қолди. Жамшид ҳамон бурчакка қараб турибди. Умида елкасини қисди ва фавқулодда майда титроқ билан лаблари кулгига етди.

— Қим экан у? — аста сўради эрка товуш билан.

Жамшид бошини тағин қуйироқ эгди.

— Хўш?

— ...

Умиданинг кўзлари бирдан қисилинқиради, ёноқлари лов ёнди, дадил қўл чўзиб, Жамшиднинг елкасидан ушлади-да, унга пешонасини қўйди.

— Жиннисиз, Жамшид, жиннисиз.

Жамшид энтикиб, Умидага ялт қаради, елкасини ас-

та тортди. Умида ҳам тезгина ўзини тортди, аммо Жамшиднинг эгик гарданига бир дам тикилиб тургач, хиёл қизариб, паришон чимирилди.

— Хўш, ким экан у? — деди энди совуқ, қуруқ.

— Тилов.

— Тилов?

— Ҳа.

— Тилов... ҳе-е... — Умида бирдан қаҳ-қаҳ отиб, кулиб юборди.

— Кулманг, бу жиддий, — дедн Жамшид.

— Хўш, жиддий бўлса нима бўпти?

— Нима бўпти... Сиз бунга нима дейсиз энди?

— Ҳм... а, сиз-чи? Сиз нима дейсиз?

— Нима дердим?!

— Ҳа.

— Ахир Жамшид?

— Нима?

— Мен...

Жамшид елкасини қисди.

— Жамшид? Наҳотки сизга бунинг дахли бўлмаса?

— Бунинг менга дахли бор, Умида, — деди Жамшид. — Сиз менинг дўстимсиз. Мен бу ишга бефарқ қаролмайман. Аммо у жуда севиб қолдим, дейди. Ўзи айтишга уяляпти. Мендан илтимос қилди. Мен айтдим. Ўзи Тилов ёмон йигит эмас. Лекин яна ихтиёр ўзингизда.

— Ихтиёр ўзимда... Тўхтанг, тўхтанг... Мен яна тушунолмаяман?

— Нимасига?

— Сиз... Сиз менга ўзи ким деб қарайсиз?

— Ким деб? Дўстим деб. Яна қандай қарашим мумкин?

— Дўстим деб?!

— Ҳа.

— Холос?

— Бўлмасам-чи.

Умида юраги тўкилиб кетгандай бўшаб, сўлғин тортиб қолди.

— Жамшид, сиз артистсиз? Мени қийнаманг.

— Бу нима деганингиз, Умида.

— Ахир... — Умида пешонасини, у ерда қаттиқ бир нарса ёпишиб қолган-у, уни сидириб ташламоқчидай олов кафти билан сочлари томон силади ва қўлларини

бирдан туширди. — Шундай қилиб... гапингиз тамомми?

— Шу эди. Умида, сизга нима бўляпти?

— Менгами? Нима бўларди менга? Менга ҳеч нарса бўлаётгани йўқ. Бориб айтинг, мен уни яхши кўраман. Жонимдан ҳам яхши кўраман.

— Умида?

— Йўқолинг, йўқолинг?

Умида эшикни шарақлатиб ёпиб, чиқиб кетди.

Тилов Жамшидни тротуарда кутиб турарди.

— Нима бўлди, ука? — Сўради у.

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса, — деди Жамшид.

Осмон тунд. Баландда бир гала қарғалар айланади. Уларнинг овозларида на шодлик, на ғам бор. Фақат қандайдир ёввойи синиқлик ва узоқ бир нарсани қўм-саш бор. Кечга томон яна қор учқунлай бошлади. Энди қарғалар этакдаги ёнғоқ шохларига қўниб олишди. Тарашадай қанотларини ёнларига тап-тап уриб, баъзиси қўшни шохга учиб қўнди.

Жамшид айвон лабида турарди. Қорга қўлини чўзди. Бир ушоқ қор қўнди кафтига, сўнг у бир он жим турди-да, қирралари титраб-титраб синди ва томчи сувга айланди. «Наҳотки ҳаммаси тугади? Наҳотки?» шивирлади Жамшид.

Шундан кейин қор ҳам ёғмади, ҳаво ҳам илимади. Кўча-кўйдаги қорлар сарғайиб, қумдай шовдираб ётар, машиналар изидан, одамлар изидан қуюқ бўлиб эргашарди.

Шанба куни синф раҳбари Ҳожиев стулнинг қаноти-га кафтларини тираб:

— Эрта ўрмонга боришимиз керак, арча опжелгани. Ким боради? — деди.

Бир неча болалар бараварига қўл кўтаришди. Ҳожиев болаларни кўздан кечириб, энг далили — Тилов деб топди.

— Жалолов, сиз борасиз.

— Хўп.

— Мен ҳам борсам-чи? — деди Жамшид озғин, узун қўлини кўтариб.

Уқитувчи рози бўлди.

— Қизлар-чи? Қизлар бормайдими? — сўраб қолди Умида ўрта қатордан.

— Бўлади-ю, лекин болта билан ишлашга тўғри келади, — кулди ўқитувчи.

— Нима, фақат ўғил болалар ишлаганми? Борамиз биз ҳам.

Тагин икки қиз ва уч бола борадиган бўлди.

— Эртага эрталаб мактаб ҳовлисидан жўнаймиз.

VII

Машина учларида зағчалар қўниб ўтирган ёнғоқзордан чиқиб, оппоқ тоғ бағирлаб кетди ва Пушти Ўрдак деган ерда тўхтади.

Болалар тапир-тупур пастга тушдилар. Ўқитувчи тикка тепаликка қараб йўл тортди. Тепаликнинг ўркачида осмондан баҳайбат махлуқлар тўкиб кетгандек уйдаи-уйдай харсанглар қаланиб ётар, уларнинг устлари оқ, таглари қора кўринарди. Қор кечиб харсангларга етгач, уларнинг таги билан кетдилар. Олачипор шифтдан янтоқсимон ўсимликларнинг қуриган поялари осилиб ётибди, дарз кетган ерлардан чумчуқларнинг хас инлари кўринади. Пастда — ерда эса қор жуда юпқа, шишадек, тагида яхлаб қолган кўм-кўк ўтлар оёқ босса қисирлаб синади. Қор тегмаган бурчакларда қуш ва туёқ излари, пат ва қумалоқлар — улар ҳам музлаб қолган.

Харсанглар тугаб, уларнинг тагидан чиққач, ўрмон бошланди.

— Товушқон! Муаллим, товушқон! — қичқириб келди болалардан бири.

Арча тагидан сапчиб чиққан думи сарғиш, кўкишгина қуёнча қулоқларини бўйни томон ётқизиб олиб, олатасир қочиб қолди. Қирқ метрлар чамаси югуриб борди-да, таққа тўхтаб, орқасига қаради. «И-е, келяпсизларми?» — дегандай қулоқларини тиккайтириб, тумшуги устида олдинма-кетин бир қимирлатди-да, дик-дик сакраб чапга бурилди, арча орқасига ўтиб ғойиб бўлди. Унинг кетидан югурган болалар қўл силтаб тўхташди.

Атрофи туман билан қуршалган жимжит ўрмон яланглиги. Ўртада гулхан ёняпти. Гулхан атрофида болалар. Бири ўтга қўлини тоблаиди, бири оёғини, бири хўл арча шохчасининг жизиллаб кўпик чиқариб турган

қўйруғига ботинкасининг учи билан туртади, бошқа бири эса, ёниб қулаган бутуқчани қўли билан тезгина олиб, олов ўртасига ташлайди. Арча чирсиллайди, тутун буруқсийди, қизғиш аланга тўлганиб гуриллайди, ердаги қор эса пишллаб эрийди, сувга айланиб, ўтдан чекинади. Ҳожиев ўт ёнида тик турибди. Тутун кирган кўзи ёшланган. Қип-қизил кафтида сирти эриб сарғайган қор — думалоқлаяпти. Бармоқлари орасидан сув томади.

— А, нега бўлмасам, бу тизмани Фарҳод деб атайдилар? — сўради болалардан бири.

— Чўққисини нега Кетмон Чопти дейдилар? — сўради иккинчиси.

Ҳожиев думалоқлаган қорини кафтидан иргитиб, орқасига қараб олди.

— Эмишки, Фарҳод сув чиқараман деб, шу тоққа чиққанмиш. Ушанда Сангардагимиз ҳам қуруқ чўл экан. Фарҳод тоққа бир кетмон уриб, мундоқ пастга қараса, пастда катта дарё оқаётганмиш. Бу дарё қаердан пайдо бўлди? Фарҳод билмабдики, бу ўша ёсуман кампир ёйиб қўйган бўйралар экан. У Фарҳоднинг кўзига дарёдай бўлиб кўринибди. Кейин Фарҳод шартда енгилдим деб, ёсуман билан шарт боғлаган-да, ўзини ўзи ўлдирибди. Тоғнинг номи шундан қолган — Фарҳод. Фарҳоднинг кетмон урган ери эса — Кетмон Чопти. Ҳақиқатан ҳам ўша ерга бориб қарасаларинг, худди кетмон билан чопганга ўхшайди. Ўзиям катта бир дарадай келади. Қизиги шундаки, қишлоғимизни таъминлаб турган анҳорнинг боши ўша ерда. Худди кетмон урилган ердан чиқяпти. Кейин йўлдаги булоқ сувларини олиб, кўпайиб келади. Бизнинг битта қўшнимиз бўларди — чол. Ҳамиша: «Фарҳод бизнинг ҳамқишлоқ бўлган», деб юрарди. — Кулди Ҳожиев. — Қани, энди савол-жавоб тамом. — Ҳожиев кирза этигининг тумшуғи билан қорни тепиб кўчириб, ўт устига ташлай бошлади. Унга бошқалар ҳам қўшилди. Ўтти ўчиришгач, ўқитувчи четдаги танҳо ўсган хушқомат арча қошига болаларни бошлаб борди. Ўчиб, қор тагидан — у ер-бу ердан тутун чиқиб турган гулхан бошида фақат Умида қолди.

Жамшид кафтига туфлаб, болтани кўтарди. Арча дириллади-ю, лекин болта тигини қайтариб юборди.

— Ёнлатиб ур, ёнлатиб, — деди Тилов.

Ниҳоят, болта арча танасига бота бошлади.

— Ўзи жуда чайир бўлади бу дарахт, — деди Ҳо-

жиев. — Уругиям беш йилда кўкариб чпқармиш. Олимлар уч йилда кўкартирибди деб эшитдим.

Тилов Жамшиднинг силкиниб, «хих, хих!» — дея болта уришини кузатаркан, Умиданинг буёққа қараб келатганини кўрди-ю:

— Менга бер, менга бер-чи, — деб Жамшиднинг ёнига ўтди.

Жамшид истамайгина болтани узатди. Болта Тиловнинг қўлига ўтиши билан арча зир титрашга тушди, шохларидаги музлаб қолган қорлар тап-тап этиб узилиб туша бошлади. Тилов болтани ургани сари ургиси келар, яна бешта арчани кес дейишса ҳам кесиб ташлагудай эди. Арчани бир ўзи йиқитди ва кўпчиган кафтини сийпалаб Умидага қаради. Умида катта арча учига қўниб олиб ғағиллаётган зағизғонга қараб турарди. «Ёсуман», деди Тилов ичида ва уни эзиб-эзгилаб ташлагиси, гўё Фарҳод чиқаролмаган сувни ўзи чиқаргиси келди.

— Тағин битта кесайлик, — деди ўқитувчи.

Тағин Тилов болтани қўлига олди. Жамшид эса, бир муддат ўйланиб турди-да, бурилиб гулхан бошига борди. Сўнг арча орқасига ўтиб, ғойиб бўлди. Умида унга зимдан тикилиб турарди. Иккинчи арчани кесиб бўлдилар ҳамки, Жамшид қайтмади. Унинг йўқлиги билиниб қолди-ю, болалар чақирришга тушди. Жамшид овоз бермасди.

— Қаёққа кетди у? — тутақиб ўшқирди Ҳожиев.

Умида индамади.

— Бу ерда йиртқич ҳайвонлар ҳам бор. Наҳотки ҳеч ким кўрмади?!

Умида яна миқ этмади.

— Изланглар!

Болалар ҳар томонга сочилиб кетишди. Умида эса тўғри Жамшиднинг изидан кетди. Қор қалин ва музлаб қолганидан Жамшиднинг изи аранг билинарди.

Тўнқада букчайиб ўтирган Жамшид чўчиб бурилди-ю:

— Зумрад? — деб пичирлади.

Умида унга яқинроқ борди.

— Сизга бир оғиз гапим бор, — деди Умида. — Охирги гапим.

— Гапиринг. — Жамшид ўрнидан туриб, ерга қаради.

— Ростини айтинг. Тилов унақа демасидан олдин...
яхши кўрармидингиз... мени?

Жамшид қимирлади-ю, жавоб бермади.

— Айтинг... ростини.

— Умида, — ниҳоят бўғиқ гапира бошлади Жамшид. — Мен сизни ҳаммавақт дўст деб юрардим. Ҳозир ҳам... Мен ўйлаб ҳам кўрдим. — У тўлиқиб, Умидага боқди. — Умида, келинг, шу гапларни қўяйлик. Дўстлигимизни давом эттирайлик. Биз бир-биримизга ўрганган эдик. Мен кейинги кунларда жуда сиқилипман. Умида...

Умида аста орқасига бурилди. Узоқдан болаларнинг: «Жамшид! Жамшид!» — деб чақириваётгани эшитиларди.

Машина қишлоққа киргунча Умида бир қўли билан юзини тўсиб, қимирламай ўтирди. Болалар, қизлар кулишар, бир-бирига гап отишар, «Арча қўшиғини» айтган бўлишар, Умида эса эшитмас, у машинанинг бир текис ғинг-ғинг овозига қулоқ солиб борарди.

Қишлоққа кираверишда Умида ноҳос кўзини очди-ю, таниш кўчани кўрди. Бу кўча билан ҳам уйларига борса бўларди. Дугонасига, кабинани ур, дегандай қўли билан ишора қилиб: «Тушаман, тушаман мен», деди... Тушди.

Тор кўчага кириб, бир зум тўхтади. Машина овози узоқлашди. Орқа девори кўчани четлаб турган уй мўрисида тутун буруқсир, бўғотдан сув томчиларди. Умида унга қараб дардчил кулимсиради, аммо бирдан чимирилди ва ердаги оппоқ қорда ҳам қасди бордай, уни ғажир-ғужур босиб кетди.

Уйларига кириб, чўян печь ёнига чўнқайди. Синглиси Норгул бир кўзини қисиб, ўйинчоқ кинони томоша қиларди.

— Бер-чи, — деди Умида. Олиб кўзига тутди. Кадрда олдинги оёғи билан қулоғини қашиётган қуён расми солинган эди. Умида ўйинчоқни отиб юборди. «Буздинг, буздинг», дея чинқириб қолди Норгул. Аммо кинони олиб қарагач, бузилмаганини кўрди ва тумшайиб нарига сурилди. Умида унга тикилиб турди-да, елкасини қисди. Сўнг ўрнидан туриб, камзулини ечди. Овқат устида ота-онасининг қаердалигини сўради. Норгул, қизи меҳмонга келган новвой қўшнилариликка чиқиб кетишганини айтди. «Борсамми, — деб ўйлади Умида.

Нимага?» Чойни ҳам ичиб бўлди. Бутун шу вақт давомида кўзи агрофда бўлди: бир нарсани қидираётгандай. Бир пайт деразага қаради-ю, устундаги электр чироғи ёнганини кўрди. Бугун тўгаракнинг машғулоти бўлиши ёдига тушди. Бугун у ростакам Қорқиз бўлиб, оқ сурп кўйлак кийиб ўйнаши керак эди. Шуни кўз олдига келтирди-ю, бир зум хаёлга толди, сўнг чуқур хўрсинди.

Умида шу кунни машғулотга борма қолди.

VIII

Эшик тортилди, очилмади.

— Оч, — Тиловнинг овози эшитилди.

— Қаттиқроқ тортинг, — деди Жамшид ва каравотини фикрлатиб туриб ўтирди. Оёқларини таранг чўзиб эснади. Тилов кириб, печнинг ёнига ўтди. Кўмири яримлаб қолган пақирнинг устига йўғон тараша қўйиб, ўтирди. Оёгининг учини печнинг кулхонасига тиқиб, икки қўллаб бошини қашиди.

— Ухламадингизми? — деди Жамшид.

Тилов қўлларини олмай, бошини қимирлатди.

Жамшид яна эснади ва қидириниб столга қаради, девордаги ўз соясини кўрди-ю, бармоғи билан пешонасидан иягигача аста «чизди», тагин эснади.

— Чарчадингми? — деди Тилов.

— Чарчапман-а-а-а-ҳ...

— Менга қолса, ҳозир даштга пиёда кетардим.

— Даштни яхши кўрасиз-а?

Тилов бош ирғади.

— Мен ҳам, — деди Жамшид. — Мен ҳам яхши кўраман... Лекин сиз бизнинг қишлоқни яхши кўрмайсиз.

— Нимага? Қишлоқларинг яхши.

— Тарихини биласизми?

— Эшитганман.

— Етимтепанинг нима учун шундай дейилишнинг биласизми?

— Йўқ. Лекин у тепани яхши кўраман. Худди даштдан адашиб келганга ўхшайди.

— Ҳали сиз уйга қайтдингиз. Биз кўчада қолдик. Ҳожиев айтиб берди. Искандар Зулқарнайн походини биласиз-а?

— Хўш?!

— У Сурхондарёмиз устидан ҳам ўтган экан. Ушанда Сангардагимиз жуда обод савдо-сотиқ ва маданият

шаҳри экан. Ҳожиёв муаллимнинг айтишларича, умуман, Сурхондарё қадимда, албатта, эраמידан аввал маданият ва санъатнинг энг ривожланган марказларидан бири бўлган. Лекин босқинчилар уни шунчалик хароб қилганки, у асрлар давомида ўзини ўнглай олмаган. Хуллас, Искандар юриш қилиб келаётганида, Деновнинг устидан ўтавериб, тоғлар орасида жойлашган Сангардагимизни кўриб қолган. Сангардак шундай гўзал эканки, уни тор-мор қилишга Искандарнинг кўзи қиймаган. Бизникилар эса, таслим бўлмаган. Қаранг, бутун дунёни эгаллаб келаётган яъжуж-маъжуждай қўшинга кичкинагина бир қишлоқ таслим бўлмаган. Кейин Искандар ҳужум бошлаган — мана шу дашт томондан. Бошқа ёқда йўл йўқ-да. Уч тараф — тоғ. Бизникилар даранинг оғзида уларнинг йўлини тўсиб олиб, биттасини ҳам яқин йўлатмаган. Тоғлар қалъа деворлари эмаски, ёв уларни таран машиналари билан ағдариб кирса. Жанг кўп кунга чўзилган. Искандарнинг ёнида юрган тарихчиси Ариянинг ёзишича Искандар бутун юриши давомида биринчи шу ерда энг кучли тўқнашувга дуч келган экан. Кейин Искандар нонлож қолиб, Грециянинг ўзида тоғларда юриш учун махсус тайёрланган қисмини ишга солган. Улар бир неча кун давомида тоғни айланиб ўтиб, тепадан келганлар ва шаҳарни кунпаякун қилганлар. Обод бир шаҳар ўрнида култепа пайдо бўп қолган. Шундан кейин шаҳримизни Етимтепа деб атай бошлаганлар. Ҳозир мана шу икки гектарлик тепаликни Етимтепа деб атайдилар.

— Уша Искандар бизнинг даштним босиб ўтган экан-да?

— Албатта-да.

— Балки у ерда ҳам катта бир шаҳар бўлгандир.

— Шубҳасиз. Ака, ўйлаб кўринг. Сурхондарё ўшанда ҳақиқатан ҳам маданият марказларидан бўлган. Мана, оддий мисол. Бултур ўзимиз экскурсияга бордик. Тешиктош ғори. Ахир археологиямиз тарихида биринчи марта неондертал одамнинг тўла скелети топилган ғор — шу ғор-ку! Демак, одамзоднинг пайдо бўлган ерларидан бири — еримиз.

— Рост, рост... Эсимга ҳалиги Тошкентдан келган тренер тушди. Зерикарли жой экан деб кетиб қолганди-я, аблаҳ!

— Катта шаҳарга ўрганган-да... Ака, ўнинчини битиришимизгаям тўрт-беш ой қолди.

— Ҳа.

— Институтни битиргандан кейин шу ерга келасизми?

— Ҳа. Даштга келаман.

— Яна дашт!

— Туғилган ерим-да, ука. Нима, сен бу ерга келмайсанми?

— Келаман, лекин умр бўйи шу ерда яшаб қолишни ўйласам, юрагим сиқилади. Мана, онам! Момомнинг айтишича, туғилганларидан бери тинмаган эканлар. Ҳали тоғда, ҳали даштда, ҳали бошқа ёқда.

— Менгаям айтиб ўтирардилар. Жамшид, хафа бўлма, менинг бу ерда энг яхши кўрган кишим — шу, сенинг момонг эди. Момонг ҳамниша шу боғни яратганлари, дарахтларни уруғидан кўкартирганлари ҳақида, бу ерни яхши кўришлари, буни ташлаб ҳеч қаерга кетмаганлари ҳақида гапирардилар.

— Билдим, — деди Жамшид. — Ўзингизга ўхшагани учун яхши кўргансиз. Сиз ҳам фақат даштим, даштим, дейсиз-у?!

— Ким билади. Лекин, ука, кишининг яхши кўрадиган ери битта бўлиши керак, битта.

— Билмадим. Лекин меники ҳозирча иккита: бу ер ва сизнинг даштингиз. Яна бошқа ерларни, онам юрган ерларни, кейин... ўша, биринчи отам юрган ерларни — Украинани, Чехословакияни ҳам кўргим келади, кўрсам, балки уларни ҳам яхши кўриб қоларман. Қизиқ, мен ўзимнинг отамниям, сизнинг отангизниям яхши кўраман, онамниям яхши кўраман. Сиз бўлса, фақат бир кишини, фақат ўз отангизни яхши кўрасиз-а? Онамни ёқтирмайсиз, Тилов ака, шундай эмасми?

— Энди буёқларга ўтмайлик-да. Момонг ҳақида гапирётгандинг-у? Хайр бўлмасам. Уйқум келди.

— Хайр.

IX

Умида «Қорқиз» пьесасида ўйнамади.

Байрамнинг иккинчи кунини эди. Қор қалин тушиб, Умидаларнинг чорбоғи этагидаги бир қанот деворни майиштириб қўйди. Умида эрталаб онасининг қўнғир тивит рўмолини бошига ўраб, уни кўргани борди. Пахса ёриғидан кўчага назар ташлади. Одамлар ўтиб-қайтарди. Бир пайт қора плашининг ёқасини кўтариб ол-

ган бир йигит билан пучуққина бир қиз қўлтиқлашиб ўтишди. Қиз Умида билан тенгқур эди. Еттини битиргач, Қаршига медтехникумга кетган, ўша ёқда бу йил шу йигитга тегиб, энди практикага келганди. «Эр-хотин», деб ўйлади Умида ва ўзининг ҳам қачон бўлма-син, кимгадир тегишини ҳис этди. «Кимга?» Хаёлидан лип этиб Жамшид ўтди-ю, бир энтикди, сўнг ғижинди. «Хўш, кимга? Ҳар кимга ҳам тегиб бўлмайди-ку. Кимга?» Хаёлида ҳеч ким гавдаланмади, кўчадан ўтаётган одамларнинг ҳар қайсисига ҳам тегиши мумкиндай туюлди. Шунда Умида юрагининг тубида қандайдир мушаксимон бир тош борлиги, у чирсиллаб учқун отаётганини, у бу ўт билан кимнидир куйдиришга, ёндиришга чорлаётганини сизди. Сизди-ю, кўз олдига яна Жамшид келди. Умида ўз севгиси энди нафратга айланганини англади, у нафрат, ўч, интиқом олишга ундаётганини тушунди. «Қандай қилиб?» Умида гангиб, орқасига қаради ва айвонда ўзи томон ўқрайиб турган онасини кўрди. Она икки пақирни шиқирлатиб, айвон лабига қўйди.

— Сув опке.

Умида Парда чўлоқнинг ҳовузидан сув олиб, қайтиб келаётган эди, дарвозаларига етган ерда, боғкўчада ёнма-ён келишаётган Тилов билан Жамшидни кўрди. Кўрди-ю, жадаллади. Аммо уларга етган ерида оёғи тойиб кетди, пақирларнинг тағи ерга тегиб, суви қалқиб тўкилди. Қаддини тиклаган эди, тўкилган сувдан сирпанчиқ бўлган ерда яна тойиб кетди, чўккалаб қолди. Тилов билан Жамшид бараварига етиб келиб, унинг икки тирсагидан кўтаришди. Умида Жамшиднинг қўлини силтаб ташлади. Тиловникини ҳам силтамоқчи бўлди-ю, лабларида кинояли табассум югуриб, Жамшидга қаради ва Тиловнинг қўлига суяниб ўрнидан турди. Сўнг Тиловга майингина «рахмат» деди-да, пақирларидаги қолган сувни ҳам тўкиб ташлаб, изига қайтди. Ҳовуздан қайта сув олиб, тош зинадан тушаётганида, Тилов билан Жамшид муюлишдан бурниб ўтган, тўғрига кетиб боришарди. Жамшиднинг боши ҳам. Тилов унинг биқинига туртяпти. Умида макрли жилмайди.

Умида дарвозаларидан кирди-ю, кўзи яна девор рахнасига тушди, нимадир тортди уни ўша ёққа. Пақирларни шундоқ супа четига қўйиб, яна ўша ёққа кетди. Энди унинг қадамлари енгил, қандайдир сирнинг

калитини топган, ўша ерга бориб уни очадиганга ўхшарди. Рахнага рўпара бўлди-ю, ҳалигина кечирган ўйлари яна ғув этиб бошига кирди: «Кимга тегаман? Ҳамма — одам... Жамшид... Тилов! Тилов!» Энди сафга Тилов ҳам қўшилди. Қўшилди-ю: «Ўзи ҳам ёмон эмас, — деб ўйлади Умида. — Полвон йигит. Кейин мени яхши кўради ҳам». Кўз олдидан зув этиб, кўчадаги «иш» ўтди. У Тиловнинг қўлига суяниб, Жамшидга кинояли кулимсираб ўрнидан турди. Жамшид бошини эгди... Шу «иш» ўтди-ю, Умида юрагидаги чирсиллаётган мушакнинг ўти андак пасайганини сизди. Лабида яна макрли табассум жилваланди. Сўнг бирдан у кўчадаги кўринишни хаёлан Тиловларнинг уйига кўчирди, кўчирди-ю, ўзининг қадди-басти бир газ ўсганини ҳис этди. Жамшид яна бошини эгди. Умида қаҳ-қаҳ отиб кулди. У энди Жамшидга бир нарса деб мурожаат қилиши керак эди, қилди: «Жамшид... (йўқ, бу бўлмайди)... Қайним, қайни!» Бирдан юрагидаги мушак ўчди. Аъзойи баданида бир ором югурди.

— Тилло топдингми у ердан?

Умида ўгирилиб, яна онасини кўрди ва негадир энди ўз ўйларидан ўзи кўрқиб кетди. Оппоқ қорда чуқур ботган излари устидан яна босиб, уйга қайтди.

* * *

Ярим кеча. Қор босган ҳовли кўр ойдин. У ерда тонг отаётганга ўхшайди. Сукунат. «Нимани ўйлаяпман? — деди Умида совиб қолган чўян печь ёнида кўрпани томоғигача тортиб, деразага тикилиб ётаркан. — Нимани? Ахир, бари бир кимгадир тегишим керакми? Бари бир Жамшиддан ўч олишим керакми? Тилов мени ҳам яхши кўради, ҳам Жамшиднинг ёнида... Бас, бўлди!» Умиданинг бирдан ким биландир, ким биландир гаплашгиси, маслаҳатлашгиси келди. «Ким билан?» Унинг сирдош дугонаси ҳам йўқ эди. У қизларга кам қўшилар, унинг учун қиз ҳам, сирдош дўст ҳам, ҳаммаси — Жамшид эди. Умида секин ўтириб олиб, ёстиғи ёнидан пахталигини олиб кийди. Оёқ учида юриб, ичкариги, печь ўрнатилмаган уйга кирди. Деворни пайпаслаб тугмачани босди. Электр чироғи лоп этиб ёнди, «Токи кўпайибди», ўйлади Умида кўзларини қисиб ва ўртадаги устига китоб-дафтарлари қаланиб ётган хонтахта ёнига борди. Дарсликларига тикилди-ю, четдаги

роль ёзилган қалин дафтарига кўзи тушди. Олиб, бир бет варақлади: «Қорқиз». Умида ички бир оғриқ билан уни жойига қўйди, лекин яна шарт олиб, кўздан пана — хонтахта тагига ташлади. Остига бўйра солинган совуққина, дағал гиламни ғижирлатиб босиб, тўр деворидан ўйиб ясалган токчанинг олдига борди. Токчада китоблари. Китобларнинг кўпчилиги пьесалар. Пьесаларнинг ичида эса, Умиданинг энг севган пьесалари: «Момақалди роқ», «Бой ила хизматчи» ва «Оқ чорлоқ» эди. Умида аллақачонлардан бери булардаги Катерина, Жамила ва Нина образларини ўйнашни орзу қилар, улардаги кучли ҳолатлар, бўронли кечинмалар ва оташин монологлар уни мафтун этарди. Лекин негадир бу пьесаларни мактаб саҳнасида қўйишмас, қўйган пьесалари эса, Умидага ёқмас эди. Чунки улардаги бош қаҳрамонлар — аёллар келажакка қандайдир ишонувчи, кишилар учун бир иш қилиш истагида юрган, қувноқ аёллар бўларди. «Нега бу пьесаларда Катерина, Жамила ва Ниналардай бахти қаро, эзилган, таҳқирланган ва оқибат, бири ўзини сувга ташлаган, бири заҳар ичган, бири телбалик касалига мубтало бўлган аёллар йўқ? Ё бундай аёллар асли ҳаётимизда йўқми?» — деб ўйларди Умида ва атрофдаги ўзи билган хотин-қизларни эслаб, аёллиги демаса, у қаҳрамонларни эслатадиган бошқа бир хусусиятни кўрмас, сўнг негадир ўзининг аччиқма-аччиқ қилиб ҳам, шахсан ўзининг улардай бўлгиси кепкетарди. Умида ҳозир жавонига тикилиб тураркан, бу истак унинг миясига шундай қаттиқ бир куч билан ўрнашдики, у орзунини амалга ошириш учун ниҳоят, вақт етгандай, бугундан бошлаб ҳаракат қилиши керакдай туюлди. Гўё: «Салом, Катерина! Салом, Жамила! Салом, Нина! Сизнинг сафингизга яна бир киши қўшилди бугундан бошлаб! Олинглар мени!» Умида беихтиёр ўзининг ҳам ҳаётини қачон бўлмасин бир машҳур драматург ёзишини, у ёзган пьесани томоша қилувчиларнинг оқ тортиб ўтиришини ва қаердадир бир қиз, бир қизча тунларни бедор ўтказиб, пьесадаги қаҳрамон қиз — Умидадай бўлишни орзу қилишини хаёлидан ўтказди.

Чирс этди ташқарида бир нарса — бўғотда сумалак синди. Умида чўчиб бурилди-ю, кўчадаги чироқ нурида қорлари йилтираб турган деворга кўзи тушди, у ерда кечирган ва тўшакда ҳам унга тинчлик бермаган ўйлари хаёлига яна қўйилиб кира бошлади:

«Кимгадир тегиш... Ҳамма бир... Тилов яхши йигит, ҳам мени севади, ҳам Жамшиднинг акаси... Жамшиддан ўч олиш... Бўлди, бас, тамом!»

Умида эшикка қараб юрган эди, тоқчасида ётган, бир вақтлар туғилган кунда Жамшид тақдим этган Лермонтовнинг шеърлар тўпламини кўриб қолди-ю, бориб шарт олди, бошига кўтарди. Аммо муқовадаги шорир расмига кўзи тушиб, бўшашди, аста жойига қўйди ва шарт очди. Кўзи тушган биринчи мисрани ўқиди:

Мен яшаш истайман, истайман ғамни
Муҳаббат ва бахтга аччиқма-аччиқ.

Умида мисрага тикилиб қолди ва яна ўқиди, яна ва яна. Сўнг гангиб, ичида такрорлади:

Мен яшаш истайман, истайман ғамни,
Муҳаббат ва бахтга аччиқма-аччиқ.

Умида ичида яна такрорлади ва бирдан титроқ бармоқлари билан кўзларини бекитди. Унинг ҳамма ўйлари, кечинмалари гўё бир нуқтада учрашди. Сўнг бармоқлари орасидан қаради. Ўзини қандайдир қорли нишаб бетдан сирпаниб, сирли, туманли бир дунёга тушиб бораётгандай ҳис қилди: пастда уни кутиб олувчи қандайдир аёл шарпалари кўринарди...

Х

Эртасига дарс тугагач, Умида тезгина чиқиб, болалардан олдин кетди. Боғкўчага кирган ерда, мачит ёнида тўхтаб, кимнидир кута бошлади. Одамлар ўтди-қайтди. Ниҳоят, Жамшид билан Тилов кўринди.

— Тилов, сизга бир гапим бор, — деди Умида уларга пешвоз чиқиб, кулимсираб. — Жамшид, сиз йўлингизга кетаверинг.

Тилов қўрқув аралаш Жамшидга қаради. Жамшид елкасини қисди.

— Берироқ келинг, Тилов.

Четга чиқишди.

— Тилов, мени яхши кўрасизми?

Тилов ҳайрон бўлиб, Умидага боқди.

— Қўрқманг, айтаверинг.

Тилов танглайи қотиб шивирлади:

— Умида, сен...

- Айтаверинг.
Тилов чимирилди.
— Нима эди?
— Айтинг, айтинг. Нимадан ҳайиқасиз?
— Хўп, ана... ҳа.
— Чини биланми?
— Чин.
— Уйланасизмиям?
— Умида...
— Гапиринг, гапиринг.
— Умида, сен мендан куляпсан!
— Оббо, Тилов? Хўш, уйланасизмиям?
— Энди... шундай бўлади-да...
— Мен розиман.
— Нима?
— Розиман. Эшитяпсизми, розиман!
— Умида...
— Қизиқ экансиз-ку! Ишонмасангиз, эртагаёқ уй-
мизга совчи юборинг.
— Умида, мен ҳеч нарсани тушунмаяпман.
— Қизиқ. Менимча, жуда очиқ қилиб гапиряпман.
— Энди...
— Демак, эртага совчи келади?
— Умида... Менинг бошим айланиб кетяпти. Сен
ўзи...
— Мен соппа-соғман! Демак, эртага совчи келади.
Совчи келса, мени севишингизга ишонаман. Қелмаса,
демак, севмас экансиз.
— Ахир, Умида, тўхта-тўхта. Мен бу ҳақда... А,
ўқиш, мактаб?
— Уқийверамиз ҳам. Уқишни ташламаймиз-ку
ахир! Уқишни битиргач, институтга кетамиз. Мен театр
институтига, сиз қишлоқ хўжалигига. Қорқизни ўйна-
маганимдан сиз гумонсираманг. Ушанда ҳушим йўқ
эди. Ҳали ундан катта ролларни ҳам ўйнайман.
— Умида, сен рост билан...
— Оббо...
— Мен... мен ҳозир бориб... опамга айтайми бўл-
масам?
— Айтинг.
— Ҳм... кейин сен?..
— Тилов, ахир одам ҳам бунча...
— Майли, майли, бўлди-бўлди.

Тилов шошиб бир одим босди-ю, яна Умидага тикилиб қаради. Умида хотиржам, кулимсираб турарди.

* * *

— Укажон, укажон!.. Жамшид! Кеча бир гапим бор демаганмидим!

Девордаги йўғон михга пальтосини илаётган Жамшид чимирилиб бурилди.

— Бу ерга ўтир, ўтир, укажон! — Тилов Жамшиднинг билагидан ушлаб, каравотга тортди, ўтқизди, сўнг унинг тиззаси устига қўлини қўйиб, ўзи стулга чўкди. — Укажон, мен... — Тилов бир куйга маҳлиё бўлган кишидай чайқалиб, бароқ ёқасини бўйни билан орқага итарганича, қоғоз шифтга боқди. — Укажон... — Ниҳоят, Умида билан орасида ўтган гапларни бир амаллаб айтиб берди.

Жамшид тиззасига суюганича бир фурсат ўйланиб ўтирди-да:

— Энди нима қилмоқчисиз? — деди унга пастдан тикилиб.

— Нима қилардим, опамга айтаман.

— Совчи юборинглар деб?

— Ҳа-да.

— Ака, — Жамшид қадини кўтариб, Тиловнинг қўллари устига қўлини қўйди, — ака, бир-икки кун сабр қилсангиз-чи? Балки бир-икки ҳафта, бир-икки ой?

— Нега энди, нега?

— Менинг ҳеч ақлимга сиғмаяпти-да... Бунча тез... Мана бунда бир гап бўлса керак. Нима дедингиз?

— Ахир... ахир, қандай гап бўлиши мумкин?

— Сиз севиб қолган деб ўйлайсизми?

— Ҳа. Энди... севмаса, шунақа қилардимиз? Йўқ, ука, мен бир гал ҳам айтгандим-у, бугун севмаса, эртага севиб қолар деб. Мана...

— Лекин...

Тиловнинг кўзлари бирдан гумонли қисилинқиради.

— Бу ерда ҳеч қандай лекин-пекин йўқ. — Бармоқларини стол ёнига босиб, бир йўла қисирлатди. — Эрта совчи юборсангиз, севганингизга ишонаман, деди у. Бу нима дегани? Демак, совчи келмаса, ишонмайман дегани. Демак, илгариям шундай деб ўйлаган у. Ниҳоят, бугун шартни кўндаланг қилган. Демак, эрта совчи бормаса тамом! Мен... совчи юбортираман, деб ваъда бердим.

Жамшид яна сўзламоқчи бўлиб чоғланди-ю, Тиловнинг тикилиб турган кўзларида қатъият ва таҳқирловчи гумонни кўриб бўшашди.

— Мен энди... яна бир оз ўйлаб кўринг дейманда...— деди чайналиб.

* * *

Тилов чиққач, Жамшид яна тиззаларига суянди. Ўйлади, ўйлади. Тунов куни Умида сув олиб келиб йиқилганида, булар турғизишди. Ушанда Умида Жамшиднинг қўлини силтаб ташлагани ва фавқулодда Тиловнинг қўлига таяниб тургани, яна Жамшидга кинояли кулимсираб, Тиловга майингина «раҳмат» дегани — булар аччиқдан, аламдан эканини Жамшид ўша пайтдаёқ яхши тушунганди ва бундан сўнг ҳам шу қабилда ишлар қилишини кутганди Умидадан. Лекин бунақа ишни... Йўқ, бу Жамшиднинг ақлига сиғмади.

Жамшид дарсхонасидан чиқиб ичкариги уйга кирди. Тилов диванда оёқларини осилтириб ўтирар, тажанглик билан тиззалари кўзини чилдирма қиларди.

— Опам кечикиб кетди-я, Жамшид?

— Йиғилиши бордир.

— Ана овқатинг, е.

Жамшид плита устидаги кастрюлни очди. Илитма шўрваннинг ҳиди димоғига урилди.

— Сиз едингизми?

— Ҳа. Қолгани сеники.

Жамшид кастрюлни кўтариб олди. Чиқаётган эди, Тилов тўхтатди:

— Айтмоқчи, ука, тагин опангга ҳам... ҳалиги мулоҳазаларингни айтиб ўтирма. Хўпми?... Илтимос, ўзимга қўйиб бер.

Жамшид шарт қайрилди.

— Ака, сиз ҳеч ўйламаяпсиз. У шундай депти. Севибди ҳам. Сиз ҳам севасиз. Лекин... Ҳозир уйланиш шартмикин-а? Бундан ташқари мактаб бор, ўқувчилар, ўқитувчилар... яна бошқа... вазифалар... Ахир, уят бўлмайдами? Бу мактаб тарихида бўлмаган иш. Иккита ўнинчи синф ўқувчиси...

Тилов тиззалари кўзини чангаллаб, лабларини қимтиди-ю, бурнидан чуқур нафас чиқариб, Жамшидга тикилди.

— Буёғидан ҳам хотиржам бўл, ука. Хўпми? Буёғини ҳам ўйлашиб кўрганмиз. Умуман, сен... аҳ!

Жамшид чиқиб кетди. Лекин унинг дарсхонаси эшиги очилмасидан Тилов айвондан тап-туп овоз эшитди. Деразага отилди. Зайнабхон эркакча калиш кийган амиркон этигини ерга уриб, қорини қоқар, Жамшид онасига хўмрайиб қараб турарди. Зайнабхон кастрюлга ишора қилиб бир нарса деди. Жамшид бош ирғади. Шу билан иккови икки ёққа йўналишди. Тилов чуқур хўрсинди. Изига қайтиб, эшикни очди. Зайнабхон кирди.

— ...Йўқ, ўғлим, мен бу фикрингга қўшилмайман, — деди Зайнабхон.

— Опажон...

— Ақалли мактабни битиринглар, кейин бир гап бўлар.

— Опа... Мен шу ёшга кириб, сиздан... каттароқ бир нарса илтимос қилганим йўқ.

— Биламан... лекин бу илтимосингни бажаролмайман.

— Ахир, ахир, у мени яхши кўради? Биз ёш ҳам эмасмиз. Ўн саккизга кирдик.

— Айни ёшсизлар, ўғлим. Ҳайронман, у сени яхши кўрса, сен ҳам уни яхши кўрсанг, бирга ўқиб, ўйнаб юравермайсизларми? Бир-бирларингни кўпроқ синайсизлар ҳам.

— Опа, мен у билан, мана олтинчи йил бирга ўқи-ялман. Шу олти йилдан бери бир кўчадан қатнаймиз. Биргамиз... Мана, у... мени... яхши кўрибди. Мен... ҳам. Ахир, у мени билмаса, мен уни билмасам... шунақа бўлармиди?

— Лекин синашганмисизлар?

— Ахир, синашиш шудир-да?

— Йўқ. Синашиш энди бошланади, ўғлим. Менинг назаримда, ўн саккиз яшарлик давр киши умрида энг нозик, масъулиятли даврлардан бири. Бу даврда кишининг туйғулари кўпирган бўлади — ақлга бўй бермайди. Тажриба бўлса, кам.

Тилов тишини тозалаётгандай, лабларини чўччайтириб айлантирди. Бу гаплар унга ҳеч нарса бермагани кўриниб турарди.

— Мана, севдим деяпсан, — давом этди Зайнабхон. — Балки бу севги ҳам эмас-у, бир ҳавасдир... балки.

Тилов қизариб, ҳақоратланган кишидек Зайнабхонга қаради. Бир муддат лабларини қимтиб турди-да:

— Опа... бўларини айтинг, — деди.

— Айтдим, — деди Зайнабхон.

«Урнимда Жамшид бўлганда, унга ҳам шундай дермиди? — деди ичида Тилов. — Ўгай-да, ўгай бу... Нега отам бошқага уйлана қолмади? Балки у...»

— Бўлмайдими, опа?

— Ҳа.

— Раҳмат.

* * *

— Энангни фикри маъқул, — деди ота ҳам.

— Отажон... Ахир сиз...

— Қир, дарсингни қил!

— Ота... — ерга қараб тўлиқиб гапирди Тилов: — Опам билан фикрингиз бир... Ахир, сиз... Отам! Мен энди... — Тиловнинг қулоғига: «Эртага совчи келмаса, тамом», деган овоз эшитилди. — Ота, мен... кетаман... бўлмаса бу ердан!

— Кетасан? Қаёққа?

— Менинг туғилган ерим бор... — давомини ичида айтди: «Сиз мана шу хотинни деб, у ерни ташлаб келдингиз, мен у ерни ташламайман!»

— Туғилган ер... — аста гапирди Жалолов. — Хўп ватанпарвар чиқибсан-да, ўғлим. Майли. Бор! Кет!

Тилов отасига анқайиб қараб қолди ва орқаси билан юриб-юриб бўсағагача борди. Дивандан тураётган Зайнабхонни кўрди-ю, эшикни шарақлатиб очиб, бурчакдаги тосни ағдариб чиқиб кетди.

* * *

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, — деди Умида Тиловнинг таклифига жавобан. — Нима, ўғримизми қочиб кетамиз?

— Ахир, улар...

— Уларни унатиш керак. Ё... сизга бошқа кишини оберишмоқчимиз?

— О, йўқ! Айтдим-ку, ақалли ўнни битиринглар дейишяпти.

— Сиз айтмадингизми, ўнни битиргач, у бошқа кишига тегиб кетиши мумкин деб? Бўлади-ку шунақасиям ҳаётда?

— Рост... Лекин бари бир унашмайди... Умида, кетайлик! Даштда ўзимизнинг уйимиз бор. Дашт жуда чиройли. Жуда яхши бўп кетган. Яшаб юраверамиз. Кейин ўша ёқдан ўқишга кетамиз... Умида! Мен уйдан кетдим... Уришдим улар билан. Отам кет, деди. Кетдим. Энди менинг иккита илинжим бор: сен-у, дашт! Кетайлик!.. Ахир нимага? Ахир, мени севадиган бўлсанг, мен қаерда бўлсам, сен ҳам ўша ерда бўлишинг керак-ку, а?

Умида жим қолди. Сўнг чуқур хўрсиниб:

— Сизда феодализм қолдиғи борга ўхшайди, — деди... — Ўзингизни ўйлайсиз. Нега энди сиз истаган ерга мен боришим керак экан-у, мен истаган ерда сиз қололмас экансиз?

— Уф... Бу гапинг ҳам тўғри. — Тилов ёқасини кўтариб, ғужанак бўлиб олди. — Хайр бўлмасам, Умида. Мен ўзим кетаман.

Тилов аста бурилди ва нимпальтоси ичига яшири-ниб, ғарч-ғурч қор босиб кетди.

XI

Умида Тиловнинг орқасидан бирпас қараб турди-да, чақирди:

— Тилов! Тилов, тўхтаг!

Тилов олма тагида тўхтади. Умида тез бориб, унинг қаршисида туриб олди, ёқасидан шўх тортиб, кулимсиради.

— Рости билан кетяпсизми?

Тилов чимирилди.

— Нима, ёлғон деб ўйлаяпсанми?

— Ёлғон, — деди Умида. — Менга аччиқ қилиб, ёлғондакам кетяпсиз.

Тилов бошини қимирлатди.

— Йўқ. Умида. Бари бир кетишим керак эди. Мен даштликман.

— Сиз ёввойисиз. Ўқиганмисиз, Лермонтовнинг шундай шеъри бор:

Мен яшаш истайман, истайман ғамни,
Муҳаббат ва бахтга аччиқма-аччиқ.

Бир муддат Тиловнинг оёғи остида қор ғижирлади.
— Йўқ, Умида, — деди у бошини кўтариб. — Мен

ғамни яхши кўрмайман. Мен ғамдан қочаман. Мана, қочиб кетяпман. Унга қарши курашишга эса, кучим етмайди. Мен даштимга бораман. Уйлайманки, ҳаммасини эсдан чиқараман. Умида, сен даштни кўрмагансан, билмайсан. Гоҳо эсласам, йиғлагим келиб кетади. Тасаввур қиласанми, Умида, дашт кенг, жуда кенг. Осмониям — кенг. Булутлариям — катта-катта. Дашт-даям шунақа қишлоғимиз бор. Лекин уни бу ердагидай ҳар тарафдан тоғлар қисиб турмайди. Қишлоғимизнинг ўртасидан дарё оқади. Чуқур, тезоқар. Биз унда чўмилар эдик. Бу ерда толнинг ҳиди билинмайди. Дарахтлар кўплигидан бўлса керак. У ерда жуда яхши билинади. Биз шу толлар тагида ошиқ ўйнардик. Мен сендан яширмайман: шу опам билан Жамшидлар борди-ю, менинг ошимга заҳар қўшилди. Гап шундаки, мен отамни жуда яхши кўрардим. Ахир, онам ўлган... Айниқса, шундан кейин отамга жуда боғланиб қолган эдим. У кишини ўртоқларидан ҳам қизғанардим... Сен зерикмадингми, Умида, мен...

— Йўқ-йўқ, гапираверинг. Мен билмас эканман, сиз жуда образга кириб гапирар экансиз.

— Кечирасан, Умида, артистлар образга кириб гапиреди... Умида, нега ерга қарадинг? Сенга тегиб кетдими гапим? Мен, умуман айтдим-да.

— Тўғри-тўғри. Хўш, давом этинг.

Лекин Тилов энди давом этмаса ҳам бўлишини тушунди.

— Майли, энди, — деди Тилов. — Сен совқотдинг. Мана, мен ҳам совқотдим. Менинг ўзи совуққа чидамим йўқ. Даштда бу ердагидай совуқ бўлмасди.

Умида унга тикилди.

— Кетасизми?

— Ҳа.

— Кетмасангиз-чи?

— Нима қиламан бу ерда? Йўқ, Умида, кетаман, — Тилов Умиданинг юзидан маъно қидирди. Умида гангиб турарди. — Сен кетмайсан-а, Умида?

Умида бошини аста қимирлатди.

— Хайр, Умида.

— А, мактабингиз-чи? Уқиш-чи? Уқишни ташлайсизми ё?

— Буни ўйлаганим йўқ... Кўрмайсанми, мен ҳамма томондан боғланганман бу қишлоққа. Даштда бешинчи

синфгача ўқишади. Қолганлари бу ерга келиб, интернатда туриб ўқишади.

— Тўхтанг. Бўлмасам... сиз ҳам интернатда туриб ўқисангиз-чи?

— ...Қабул қилишармикан?

— Нега қабул қилмасин? Интернатнинг директори Тошевни яхши одам дейишади-ку.

— Тўғри, мен шу кишига бир учрашиб кўрай...

Қизиқ бўлди-да.

— Шундай қилинг.

— Энди эртагача хайрлашамиз.

— Хайр, — деди Умида кулимсираб.

* * *

— Мунча йўқолиб кетдинг?

— Тарихдан бир темани сўраб олдим-э.

— Жамшид эканми у?

— Ҳа, — деди Умида ва эчки терисидан қилинган пахмоқ пўстакка ўтирди.

— Сенга ўзи бир гап бўлган, — деди Рўзи хола. — Бошингни кўп айлантирма, ўқишингни бил. — Тиззасида чўккалаб дастурхонни у томон сурди. — Кейин... энди кўп ҳам унга яқин бўлаверма. Катта бўпқолдиларинг. Ўртоқлик, дўстлик ўз йўли билан. Бас энди.

— Қўйинг, она, шундай гапларни.

— Болам, отанг ҳам айтяпти-да.

— Хўп. Бўлди. Иккинчи марта у билан гаплашмайман. Қутулдимми?

— Сенга бир гап гапириб бўлмайди.

— Ана, шундай!

Дарвозани кимдир тақ-тақ урди. Умида сапчиб турди.

— Ҳим, — деди Рўзи хола чойи тушмаётган чойнакни дастасидан ушлаб силкитиб.

— Нима «ҳим», нима «ҳим»?! Боринг, ўзингиз очинг! — Умида таппа жойига ўтирди.

Дарвоза яна тақиллади ва эркак кишининг «Норқул ака!» деган овози эшитилди.

— Ҳой, Мустафо ака-ку! — деди Рўзи хола. — Сен ўтир! — Қўнғир тивит рўмолининг елкасида осилиб ётган учини нягидан ўтказиб, бўйнини ўради, шимарилган кенг енгини силкитиб тушириб, ўрнидан турди. Онаси чиқиши билан Умида энгашиб, дераза ёнига

борди. Рўзи хола устундаги электр нури ёритиб турган айвонда бир тўхтаб, дарвоза тарафга «ҳозир», деди. Уртада ётган супургини оёғи билан четга суриб, кенг кўйлаги этакларини икки бармоғида чимчиб ушлаб, сал кўтариб, тош зинадан пастга тушди. Умида қаддини тиклаб бир тўлғанди ва форточкани очиб юборди. Дарвоза шифиллаб, ичкарига тортилди. Умида бошини буриб, қулоғини форточкага тутди. Ғўнғир-ғўнғир овоз келди. Лекин ҳеч нарсани тушунолмади. Бир пайт супа пастида онасининг қораси кўринди.

— Умида, буёққа қара.

Умида отилиб чиқди.

— Тилов акангни кўрмадингми?

Умида елкасини қисди.

— Дарсда бор эдилар. Кўрувдим.

— Йўқ. Шу оқшом? Ҳали?

— Ҳали? Йўқ. Ҳа, ҳали кўчага кетаётганга ўхшовдилар.

Рўзи хола дарвозага қаради.

— Кўчага кетаётувди дейди.

— Ҳеч нарса демаптими? — овозини баландлатиб сўради Жалолов.

— Йўқ-йўқ, — деди Умида. — Йўқ. — Кўрсатғич бармоғини чаккасига санчиб, лабини тишлади ва тезгина бурилиб уйга кирди.

— Нима бўптикан? — деди Рўзи хола қайтиб кириб, рўмолининг учини бўйнидан олар экан. — Қовоқлари солиқ кўринди амакингни. Бемаҳалда... Тилов қаерга кетаркан. Ўзи, бу замоннинг болаларига тушуниб бўлмай қолди.

Умида ичкари хонага йўналди.

— Чой ичмайсанми?

— Йўқ! Кейин...

* * *

Жалолов боғ кўчадан чиқаверишда, мачитнинг рўпарасидаги ишхонаси — жун қабул қилиш пункти ёнида бир тўхтади. Каттакон икки тавақали дарвозанинг тирқишидан ичкарига кўз солди. Ҳовли чироғи ёқик, бурчакдаги қоровулнинг буткаси очиқ, пахмоқ пўстинининг барларини икки ёнига тушириб, курсида ўтирган қоровул оёқлари ўртасида турган пақирдаги қип-қизил чўққа бармоқларини тобляпти. Жалоловнинг

димоғига ўзига таниш, лекин негадир пайқамай юргани — туз ва ошланган тери ҳиди урилди-ю, бошини тортди.

Йўлакка чиқиб, тўхтади. Тўп-тўп одамлар кинотеатр томондан гаплашиб келишарди.

— Ҳа, Мустафо ака?

Жалолов йўлакда, елкасида бешотар, қўлларини узун енглари ичига солиб, банка томондан келаётган Норқул акани кўрди. Кўришдилар.

— Ҳозиргина Тиловингиз ҳам ўтиб кетганди шу томонга, — деди Норқул ака кинотеатр томонни кўрсатиб.

— Магазинга чиқаргандим, — деди Жалолов. — Уйда меҳмон бор эди.

— Нормат бекитиб кетди. Ресторан очиқ ҳозир.

«Кўп оғир одам-да, — деб ўйлади Норқул ака Жалоловнинг орқасидан қараб. — Умидани тезроқ узатсам бўларди-да. Кейин ўқийверарди ҳам. Жамшид ақлли Мақтайди ҳамма. Умидани албатта ўқишга обкетди. Бу замоннинг болалари ўқимаган хотин билан турмайди... Лекин Тиловберган бор-да, орада. Минг қилсаям ака у. Олдин у уйланиши керак. У қачон уйланади?.. — Норқул ака узоқда қораси кўриниб бораётган Жалоловнинг орқасидан яна қаради ва яна, — кўп оғир одам-да», — деб қўйди.

* * *

Фильм тугаб, одамлар кетган, пол қилинмаган залда беш-олтита йигит-қизлар танца тушишар, ёғоч зина орқали чиқиладиган иккинчи қаватдан рски-ролнинг араблар ўзларига мослаб ишлаган варианты янграр эди. Танца тушаётганларнинг кўпчилиги шу кинотеатр атрофида яшайдиган рус, татар ва ўзбек болалари эди. Жамшидлар, умуман, мактаб болалари буларга қўшилмас, буларни «стиляга» деб атар ва музыкага ҳам қандайдир ҳадиксираш билан қарашарди.

Жалолов кинотеатр қаршисида тўхтаб, эшик оғзидан ичкарига қараб турган кассир аёлни чақирди:

— Апипа! Бизнинг Тилов йўқми шу ерда?

— Йўқ, Мустафо ака, — деди Апипа опа, — у кинодан кейин қолмайди. Ҳали бир кўринувди, кир дедим, кирмади, ариқдан ўтиб, уёққа кетди. Интернатга киргандир — болаларнинг олдига.

Жалолов интернат ҳовлисига кириб, бурчакда қор билан қўлини ишқаб юваётган боладан:

— Даштлик болалар қаерда туради? — деб сўради. Бола кўрсатди. Эргаштириб бориб, эшикни очмоқчи эди, Жалолов қўймади. — Раҳмат, ўғлим, ўзим. — Ярмигача парда тутилган деразадан мўралади.

Тилов тўрда каравотда ботиб ўтирар, сочлари кирпининг пўстинидай диккайиб кетган бир ўсмир ёғоч сопли пичоқнинг учини пастга қаратиб, ичига қовурдоқ солиб қотирилган қўй қорнини қирқарди.

Жалолов бир зум тикилиб турди-да, секин изига қайтди. Ресторандан бир килограмм шоколад билан олтига сомса олиб қайтиб келди. Сал ўтмай бу хона кенг пешонали, ёноғи туртиб чиққан бир талай ёшларга тўлди...

Ярим кечадан оққанда, болалар Жалолов билан Тиловни узатиб чиқдилар. Осмон очилиб кетган, юдузлар тигиз, совуқ чарақларди.

— Шу-да энди, — деди Жалолов. — Одам деганнинг кўнгли кенг бўлса тузук. Ҳали битталаринг ҳам айтдинглар: кишига уч газ ер эмас, бутун ер шари керак деб. Кўп маъқул гап. Ҳалиги уйланишга келсак, у қочмайди, киши ҳар қандай ишга ошиқса ошиқсин-у, лекин бу ишга ошиқмагани маъқул. Мен оталарингиз қаториман, буни биламан... Энди, йигитлар, катталар ўзлари қилган хатони кичиклар такрорламасин, деб гапирадилар-да. — Сўнг болаларни уйга бориб туришга таклиф этиб, хайрлашди.

ХИ

Ёз келди. Уриқлар пишди. Жамшид Тошкентга, САГУнинг журналистика бўлимига, Тилов эса ТИИМСХга кириш учун тайёрлана бошлади: кейинги вақтда унинг агроном бўлиш орзуси ўзгарган, у инженер-ирригатор бўлишга аҳд қилган эди. Умида эса пьесаларга шўнғиди.

Уларнинг ўзаро муносабатлари қандай?

Тилов бу тўрт ой давомида Умидага бирор марта ҳам юзма-юз келмади. Лекин уни кўрганда, унга ўзи истамаса-да, тақдирга вақтинча тан берганини англа-тар, гўё, «яқин қолди, яқин қолди», дер эди.

Умида-чи? У ўша учрашувлардан сўнг бир неча кунгача паришон бўлиб юрди. Сўнг аста-секин унинг туйғулари сусая бошлади. Жамшидга шунчаки ижирғаниб қарар, Тиловга нисбатан кўнглида шунчаки илиқ

бир ҳурмат пайдо бўлган эди. Лекин гоҳида образлар оламида сайр этаркан, ўша бўронли, табиий ҳаёт оқими остин-устун қилиб юборишга қодир туйғулари бирдан исён қилиб қолар, лекин тезда босиларди.

Жамшид қандай аҳволда? Буни билиш учун унинг ўзига шу саволни бериш кифоя. У елкасини қисади, холос. Лекин кўзларида қандайдир гашлик ва тушунлиши қийин бўлган бир ўкинч кўринади.

Шундай кунларнинг бирида:

— Опа, мана ўнинчини ҳам битирдик, — деди Тилов Зайнабхонга.

Зайнабхон Тиловга тикилиб, унинг вужудида барқ уриб турган ишонч ва қатъиятни, ҳамда орзиқиб кутилган бахт қаршисидаги ҳаяжонни кўрди-ю:

— Яхши, — деди. — Тўйни ҳам ўтказамизми?

— Кейин, бирга ўқишга кетардик-да, — деди Тилов.

— Хўп, эртага совчи юбораман.

* * *

— Эртага совчи келади.

— Совчи? — деди Умида қошларини кўтариб.

— Ҳа, — деди Тилов. — Нима эди?

Умида оч-пушти тирноқларига тезгина қараб олиб, кулимсиради.

— Шунақами?

— Ҳа.

— Биласизми, Тилов...

— Умида, сен ўзгариб қолганга ўхшайсан?

— Ўзгарганга ўхшайман?

— Яширма, Умида, яширма.

— Нимани яшираман?

— Эртага совчи келади. Тўй ҳам шу ҳафта ичида бўлади.

— Тўй?

— Умида!

— Секинроқ... — деди Умида гижиниб. — Отам уйда.

— Хўш? Мана, жим бўлдим... Гапир!

— Мен сизга айтдим-ку, — деди Умида дона-дона қилиб, — эртага совчи келмаса, севишингизга ишонмайман деб ўшанда?

— А-аа... Демак, ҳозир ишонмайсан?

Умида кулимсираган бўлди, индамади.

— Умида, — жилмайди Тилов. — Нима қиласан мени

алдаб? Бошқани яхши кўрдим, деб айтиб қўя қолмай-санми? Қизиқ... Ахир, ўшанда...

— Бошқани? Кимни? Қўйинг бундай гапларни. — Умида хотиржам гапиришга ҳаракат қилган бўлса-да, лекин қизишиб борарди.

— Умида, — Тиловнинг овози бирдан пасайди. — Мени алжиратяпсан шекилли?

— Оббо.

— Хўш, энди мен нима қилай? Сени... сени ўзи тушуниб бўлмайди. Нима бўлган сенга ўзи?

— Менга... — пичирлади Умида. Ёноқлари лов ёнди-ю, шарт қайрилиб, ичкарига кирди. Дарвозани занжирлаётган эди, Тилов тезгина тирқишдан қўл солиб, унинг бармоқларини ушлади. Умида қўлини тортиб чекинди. Тилов ҳам ичкарига кирди ва айвонга кўз ташлаб, Умиданинг қаршисига ўтди.

Умида йиғларди.

— Умида! — Тилов унинг қўлини тортди. — Умида, нима бўлди? Ўзингни тут. Гапир бундай.

— Мен ўзимни ўзим тушунмайман, тушунмайман, — деди аста Умида ва илкис Тиловга боқди. — Тилов, сиз айтинг, мен нима қилай?

— Мени... яхши кўрасанми? Олдин сен шуни айт? — деди Тилов.

Умида четга боқиб, бош қимирлатди.

— Олдин... йўқ. Ҳозир... билмайман. Тилов, билмайман.

Бирдан Тиловнинг хаёлига: «Қиз уяляпти», деган ўй келди ва:

— Мен кетай энди, — деди.

— Энди нима бўлади? Эртага... совчилар келадими?

— Йўқ, — деди Тилов секингина.

— Йўқ?

— Ҳа. Ўзинг айтдинг-ку!

— Уф. Тилов, менинг келажагим яхши бўлмайди.

— Бекор гап.

— Йўқ, мен биламан, биламан.

— Қўй, бунақа гапларни... Эртага совчи келади!

Умида унга қаради-ю, анқайиб қолди.

— Умида, нима бўлган сенга, нима? — ўшқирди Тилов.

Умида ерга қаради ва «менга бари бир-ку, бари бир-ку!» — деди. Деди-ю, яна узоқ туманлар орасидан Жамшид кўринди, яна қалбини узоқ туманлар ораси-

дан таниш туйғулар, фикрини таниш ўйлар ўраб ола бошлади: «Ҳамма — одам... Жамшид... Тилов мени севади... Уч... Қайним... Катерина... Жамила...»

— Хўш? — деди Тилов.

— Ҳозир. — Умида яна бир зум ўйланиб турди-да, — эртага эрталаб жавобини айтаман, — деди.

Эртасига:

— Совчи келсин, бугуноқ келсин, — деди.

Тилов Умидага боқиб, ўша қиш кунда, кўча муюлишида: «Мени севадими?» — деб турган шаддод қиз Умидани кўрди.

* * *

— Хўш, нега сен хурсанд бўлмаяпсан, Жамшид ука?

— Нега, хурсандман, — деди Жамшид. Лекин унинг хурсандлигини ҳам, хафалигини ҳам билиб бўлмасди.

* * *

Умида тўйнинг эртасига уйғониб, ўзини қип-қизил бахмаллар билан безатилган нотаниш уй ичида кўрди ва атрофга гангиб назар солди. Сўнг бирдан ўзини Мирзакаримбойга тушган Гулнорга ўхшатиб, маъюс кулимсиради. Шу пайт ҳовлидан эшитилаётган ғувур-ғувур эркаклар овози ва кимнидир кимга шошилинич иш буюргани қулоғига кирди-ю, аста ўрнидан тура бошлади. Ярим туриб, эғнидаги оқ ипак кўйлакка кўзи тушди ва беҳол тортиб қолди. Сўнг чўчиб, ёнига қаради. «Наҳотки шу ерда Тилов ётди кеча?» Ёстиққа қаради. Ёстиқ аслича, қаппайиб турарди. Умида гарангсиз деразага боқди. Ташвиш, ташвиш, ташвиш... «Ҳаммаси мен учун», деди ўзига-ўзи. Эшик қия очилиб, Тиловнинг дағал сочли, кенг юзи кўринди. Умида тезгина ўринга кириб, кўрпани томоғига тортди, хаёлидан: «Шу менинг эрим», деган ўй ўтди. Тилов кириб, бурчакдаги стулга ўтирди. Қўлларини тиззасига қўйиб, уялиқираб, кулимсираб, Умидага термилди.

— Нега кирдингиз? Чиқиб туринг, чиқинг, — деди бирдан Умида. Тилов қизариб, ўрнидан турди, чиқди. Умида ҳам тезгина ўрнидан турди-да, худди ички кўй-

лагидай оқ; кўкрагига кўк ипак билан чиройли гуллар тикилган, енги калта кўйлагини кийди. Тошойна ёнида сочини наридан-бери тараб, эшикдан мўралади, тезгина даҳлизга чиқиб, бурчакдаги ханикда юз-қўлини ювди. Қайтиб кириб, оппоқ сочиққа артинди ва тўшагини йиғишга тушди. Йиғаркан, «кампирлар йиғади», дейишарди, деб ўйлади. — Энди эртароқ туриш керак. Келинлар эрта туриши керак. Келин... келин? — Умида бир дақиқа тинч қолди. — Энди мен келин? — ўзини кўзга кўринмас салмоқли бир нарса бирдан босганини ҳис қилди ва хаёлига лип этиб Жамшид келди. — Қайним... қайним! Ҳе. — Бу сўз энди унга фавқулодда ҳеч қандай лаззат бермади. Бу сўзда ҳеч қандай ҳақоратомуз, аччиқ бир маъно йўқдай: укам, акам, синглим каби сўздай туюлди. Уринни йиғиб бўлиб, бўшашиб туриб қолди. Сўнг аста дераза ёнига борди. Шоҳсупа пастида, ерўчоқдан чиқариб ташланган чалалар ёнида Жалолов билан отаси Норқул ака гаплашиб турар, турганлари кўйи чой ҳўплашарди. Умида отасининг юзини кўрмади, аммо қувончини шундоқ сизди. — Ҳозир отам кетади. Мен қоламан, — деб ўйлади. — Қоламан? Шу уйда? Ҳамишага? — Умиданинг юраги сиқилиб кетди. — Йўқ, йўқ! Йўқ... Ун кундан сўнг кетаман. Тошкентга! Театр институтига. — Умиданинг ўйига бир муддат саҳна келди. Қора кийган, атрофга қўрқув билан боқаётган Катерина, кимхоблар ичидан теваракка йиғлаб боқаётган Жамила келди. Умида бирдан ўзига назар солди. — Нега мен йиғламаяпман? Нега қора кийимда эмасман мен? — Сўнг кўз олдига вайсақи, очитдай аланглаган Ҳожиона ва Катеринанинг тўрсайган, лорсиллаган қайнанаси Кабаниха келди.

Эшик тақиллади. Зайнабхон кирди. Умида билан қучоқлашиб кўришди, қандай ухлаганини сўради. Сўнг биргалашиб, бурчакдаги устига оқ дастурхон ёпиғлиқ хонтахтани ўртага тортдилар. Теварагига янги, беқасам кўрпачалар солдилар. Сал ўтмай, Рўзи опа ҳам кириб келди. Анчагина чақчақлашиб, кулишиб ўтирдилар. Бир оздан сўнг Умида яна холи қолди. У кутган, содир бўлиши, бўла бошлаши керак бўлган нарсалар қорасини ҳам кўрсатмаган эди. Бундан кейин ҳам кўрсатмайдигандай туюлди Умидага ва бирдан уйларига кетгуси кепқолди. Эшикка ялт қаради, қаради-ю, шу эшик ҳам унинг кетишига тўсқинлик қилишини англади. «Нега? Нега?.. Мен энди келин... Тиловнинг хоти-

ни... Жамшид менинг... Жамшид! Қани у? Нега кўринмайди? — Умида ёнига сурилиб, яна деразага қаради. — Ана-ку у! Тилов билан гаплашиб турибди. Хурсанд. Кулимсираяпти. Нега? Нега хафа эмас? Нега ғамгин эмас? Нима бўляпти ўзи? Нималар бўляпти? Нима қилиб қўйдим мен?.. Қайним... Оддий сўз. Нима бўлди? Нима қилдим?»

Шундай қилиб, Умида тўйнинг эртасигаёқ ўз ниятига эришолмаганини, ўзини-ўзи алдаганини, унинг ўйлари билан табиий ҳаёт тўғри келмаганини тушунди.

XIII

Бир оқшом Тилов хотини билан кинодан қайтиб келаётган эди. Кучли шамол эсар, оёқ остида хазон шилдираб югурарди. Тиловнинг оёғи тошга тўқнашиб кетди-ю, олдинга сакради. Умида унга бир қаради-да, юришда давом этди. Тилов кулимсираб унинг қўлтиғидан олди. Аммо бир неча одим юрмай, Тиловнинг миясига бир фикр келди: «Умида менинг қўлтиғимдан ҳеч ушлаб юрмади-я». Яна бир неча қадам юргач, Тилов астагина қўлини Умиданинг қўлтиғидан суғуриб олди ва у билан ёнма-ён кета бошлади. Умида бояғи-бояғидай юриб борар, Тиловнинг қўлидан ушлашни афтидан хаёлига ҳам келтирмасди. Тиловнинг кўнгли хижил бўлди.

Кўчага эгилган таниш олма шохни тагидан ўтдилар. Ўтдилар-у, бултур шу ердан ўтишаётганда, Умиданинг шохни тортиб қўйворгани, қорнинг ҳаммаси ўзининг устига тўкилгани Тиловнинг ёдига тушди. Тилов одатда кинодан чиққач йўл бўйи оғзи, гапдан тинмас, Умиданинг кўпинча артистларнинг ўйинга тегишли мулоҳазаларини шак-шубҳасиз қувватлар, уни давом эттириб, тўғрилигини қўшимча мисоллар билан исботлар ва фильмнинг ўзи жуда яхши тушунган жуда нозик ўринларини ҳам атайин, ўзини гўлликка солиб, Умидадан сўрарди. Бу оқшом уйга етгунча, бир оғиз ҳам гап қотмади. Умида ҳам миқ этмади.

Айвонга кўтарилишаркан:

— Жамшиддан сўранг, Чеховини берсин. Учинчи томини, — деди Умида.

Тилов титраб тўхтади. Секин бурилиб, Жамшиднинг хонасига кирди.

Жамшид каравот бошига елкасини тираб ўтирар.

тиззасининг кўзига жилди қалин, қора блокнотни қўйиб, қалам билан бир нарсаларни ёзарди.

— Келинг, ака, — деди у ва блокнотдан безор бўлгандай уни ёнига ташлаб, каравотдан тушди.

— Чеховнинг учинчи томини бераркансан.

— Пьесалариними? — Жамшид туриб, стол тўрига тахлаб қўйилган китоблар орасидан учинчи томни олди, очди ва ёзувчининг расмига тикилиб қолди. — Худди, хўш, гапиринг, ичингизда нима бор, деб турганга ўхшайди-я?

Тилов кулимсиради.

— Сенинг ҳам ичингда кўп гап бор-а, ука?

— Гапсиз одам бўлмаса керак.

— Ҳозир айт-чи! Шу тобда кўнглингда нима гап бор?

— Шу тобдами? Шу тобда ҳеч нима йўқ. Лекин бир секунд бурун битта шеърнинг мазмуни бор эди.

— Қандай?

— Мана, куз ҳам келяпти. Қушлар учиб кетади иссиқ элларга. Нима учун? Янги куч йиғиш учун, янги парвозлар учун. Баъзи қушлар эса, қолади. Улар қизиқмайди узоқ эллар билан. Шу ер, туғилган ери етади уларга. Зерикмайди булар. Шунга ҳайрон бўламан.

— Шуми?

— Шу.

— Мен эсам ҳайрон бўлмайман. Буларнинг қанотлари заиф. Кўрмайсанми, мана, мусича. У боғ атрофини бир айланса, чарчаб қолади. Шунинг учун бу ер унга афзал.

— Менинг гашим келади мусичага, ака. У ўзи яхши қуш, беозор қуш, ўйлашимча, бизга унчалик содиқ қуш бўлмаса керак. Лекин бари бир мен уни айблайман. Чунки унинг парвози йўқ.

— Парвозни жуда севасан-да, укам.

— Ҳа, ака.

— Мана, эрта-индин биз ҳам парвоз қиламиз... бирга.

— Ака, сиз ҳеч ўйлаб кўрдингизми, нима мақсадда парвоз қилар эканмиз?

— Бу нима деганинг? Уқишга-да.

— Хўш, нима учун ўқиймиз?

— Қизиқ, ўқимаса бўладими?

— Тўғри, бўлмайди. Лекин мақсадимиз бор. Сизнинг мақсадингиз нима? Инженер бўлиш? Хўш. Менинг

мақсадим журналист бўлиш. Умиданинг мақсади актриса бўлиш. Ҳа. Нима учун?

— Ука, сен журналист бўлмайсан. Файласуф бўласан.

— Нима мақсадда яшашни ўйлаган одам агар файласуф бўладиган бўлса, ҳамма файласуф бўлиши керак. Ака, бугун Етимтепага чиққандим. Сизнинг хуш кўрган тепалигингизга. Яна пионерларни кўрдим. Ака, ишонасизми, мен шунча вақтдан буён, гўдаклигимдан шу тепаликка чиқарканман-у, Наим аканинг қабрини кўрарканман-у, лекин бу тўғрида ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман. Нима учун? Нима учун Наим ака у ерда ётибди? Нима учун одамлар зиёрат қиладилар? Нима мақсадда у ўлган? Ака, у бизларнинг — авлодларининг бахтли яшашлари учун ўлган. Мана, бизлар бахтлимиз. Ака, ўйлаб қарасам, тарихимизда бизчалик, урушдан кейин кўзи очилган авлодчалик бахтли авлод ўтмаган. Нимани кўрдик биз? Революцияними? Гражданлар урушиними? Ё қизғин қурилишларними? Ёки иккинчи жаҳон урушиними? Кўрмадик. Фақат ўқидик тарихдан, эшитдик одамлардан. Шунда ҳам баъзан яхши ўқимадик. Кексалар гапирганда эса, баъзан «эзма» деб, «насиҳатгўй» деб қулоқ солмадик уларга. Мана, яшаяпмиз. Бахтлимиз. Бутун авлодларимиз тайёрлаган меванинг баҳрасини биз кўраяпмиз. Хўш, энди нима қилиш керак? Шундай яшайверишимиз керакми? Оталаримиз нима учун курашдилар? Мен, ака, оталаримиз деганда, ўша Наим акамниям, ўша ўз отамниям, онамниям, боринги, бизнинг бахтимиз учун курашган кишиларни тушунаман. Улар ҳаёт бахтли бўлсин, деб курашган эканлар, бизнинг вазифамиз уни янада бахтиёрроқ қилиш эмасми? Шу, ака, бизнинг ўқишга боришимиз ҳам, институтларга киришимиз ҳам худди шу мақсадда! — Жамшид ўрнидан туриб кетди. У, Тилов тинглаяптими, тингламаяптими — бу билан иши йўқ, қизишиб гапида давом этарди: — Биз ўз юртимизни севамиз. Аммо вазифамиз фақат севиш, завқланиш, маза қилиш эмас, йўқ! Уларни янада севимлироқ, завқлироқ қилиш. Ҳа.

— Ука, бу гапларни биламан мен ҳам. Дарсда ўқиганмиз.

— Ҳа, ўқиганмиз! Лекин бу ҳақда ўйлаб кўрганмизми ҳеч? Мана, битта киши... Кечирасиз, сизнинг хотинингиз...

— Хўш?

— Ака, илтимос, мени тўғри тушунинг. У киши ким бўлмоқчи? Актриса! Шундайми? Хўш, қандай актриса? Машҳур актриса! Нима мақсадда? Ана, гап қаерда? Мен Умида билан ёшликдан дўст эдим. Унинг ўйлари, мақсадларини оз-моз биламан. Мен илгари буларга эътибор бермас эдим. Уша, яшашимиздан мақсад нима эканини ўйлаб кўрмас эдим-да. У актриса бўлиб халққа хизмат қилишни эмас, Катерина, Жамила, Нина бўлиб, ҳаётдан дод дейишни орзу қилади. Эшитганмисиз? Биласизми? Хўш, шу замон одами, шу авлод, бизнинг авлодимиз вакили шундай орзу қилиши яхшими? Йўқ, ака, эҳтимол, ҳозир у бу фикрдан қайтгандир. Албатта, қайтади. Турмуш бунга йўл бермайди. Кейин, ака, хотинингизда яна битта ёмон одат бор. Бу — бировдан ўч олиш, то алаmidан чиқмагунча тинчимаслик. Бу ёшлигидан бор эди унда. Ака, ўчда ҳам ўч бор. Оталаримиз тупроғимизни булғаганлардан ўч олдилар, шу йўлда кўплари ҳалок бўлдилар. Бу ўч бошқа энди! Бу душманга нисбатан ўч! Қонуний ўч! Аммо у ўч-чи? Ўз одамнингга, ўз дўстингга нисбатан ўч-чи!

— Тўхта, тўхта, Жамшид, Умида кимдан ўч олди?

— Билмайман... билмайман... ўзидан сўранг...

Тилов жим турди, турди-да:

— Мен тўғримдаям фикринг борми? — деди.

Жамшид Тиловга қараб, унинг ҳақоратлагандай аламли кўзларига тўқнашди ва:

— Ака, энди мен ўйлаганларимни айтяпман-да, — деди. — Майли, гапирмайман.

— Энди ука, мусичаям кунини кўради. Агар уям узоқ элларга кетса, билмадим, сен севган боғлар ҳувиллаб қолади. Унинг ҳам парвози бор, лочинчалик бўлмаса ҳам. Лекин унинг айби: ўзи туғилган, ўсган ерини яхши кўради. Умидага келсак... ҳалиги гапларинг менинг учун янги гаплар. Билмадим.

* * *

— Битта китобни опчиқнишга шунча вақт кетдими?

— Гаплашиб қолдим.

Умида китобни юлқиб олиб, диванга ўтирди. Стол лампасини ўзига яқинроқ сурди.

— Ана, овқатингизни енг.

Тилов зўрға овқатланди. Сўнг туриб анчагача нари-бери юрди-да, Умиданинг ёнига келиб тўхтади.

— Умида, уч кун қолди кетишимизга. Дарсликларни ўқисанг-чи? Бунни ўқишга ҳаммавақт ҳам улгурасан.

— Менинг дарслигим шу, — деди Умида. Бир муддат китобга тикилиб турди-да, Тиловга бир қадар мулойим қаради. — Ахир, пьесаларни қанча кўп билсам, шунча яхши-да. Маҳоратга қарашаркан.

Тилов бурилиб, яна нари-бери юрди. Столнинг тортмасидан «Лалмикор ерлар» деган брошюрани олди. Варақлаган бўлди, яна жойига солиб қўйди.

— Ётмайсанми?

— Йўқ.

Тилов тахмон томон бурилган эди, Умида китобни қўйиб турди, тезгина жой солиб, яна диванга келиб ўтирди.

Тилов ўрнига кириб, қўлларини ёстиққа қўйиб ётди.

— Умида, сенинг аччиғинг тез-а?

Умида индамади.

— Сен бирон кишидан ўч олганмисан?

— Нима?

Тилов бошини илкис орқага солиб, Умиданинг тепадан ўқрайиб турган кўзларига боқди.

— Уч олганмисан деяпман?

— Нимайди?

— Ҳзим.

— Жамшид нима деди сизга?

— Жамшид? Нима дейиши керак эди?

— Нима дейиши... мен қаердан биламан? Шунча қолиб кетдингиз, бирон нарса дегандир-да, илгари чиқмасди бу гаплар сиздан.

— Тўғри.

— Менга қаранг, ухласангиз, ухланг, бўлмаса менга халақит берманг.

Тилов чойшабни тортди. Умида ўқишда давом этди. У Нинанинг Тригориндан ажралиб, актриса бўлиш орзулари барбод бўлиб қайтиб келгач, уни жон-дилидан севувчи, унга ҳаётини ҳам бағишлашга тайёр турувчи Треплев билан тунда учрашиб қолган ерни ўқиган эди, яна қайта ўқиди:

«Нина (*қулоқ солиб*). Тсс... Мен кетай. Хайр. Мен машҳур актриса бўлиб кетганимда, кўргани келинг. Ваъда берасизми? Энди хайр... (*қўлини қисиб*). Кеч бўлиб қолди. Мен зўрға тикка турибман... Жуда ҳолдан кетганман, овқат егим келаётибди.

Т р е п л е в. Қолинг, овқат келтираман.

Н и н а. Йўқ, йўқ... Кузатманг мени, ўзим етиб оламан... Отларим яқинда туришибди... Демак, Ирина Николаевна уни ўзи билан бирга олиб келибди-да? Майли, бари бир. Тригоринни кўрганда, унга ҳеч нарса деманг. Мен уни севаман. Мен, ҳатто илгаригидан ҳам қаттиқроқ севаман... Севаман, қаттиқ эҳтирос билан севаман. Илгари яхши эди, Костя! Хотирингиздами, қандай равшан, илиқ, хушчақчақ турмуш эди. Нақадар тотли ҳислар — худди чиройли, нозик гулларга ўхшаш ҳислар...»

Умида ўқишдан тўхтади. Бир зумда унинг аламли тажанг кўзлари мулойимлашиб, синиқ, ҳаяжонли ва телбанамо бир ифода қалқди уларда. Лаблари қуруқшаб, юзида оғриқ кўпчиди. У худди Нина бўлиб олди ва овоз чиқармай бу парчани хаёлида такрорлади.

Тилов қисқа-қисқа нафас олиб ётарди. Ниҳоят, чироқ ўчди. Умида ўринга кирди ва тескари қараб ётди. Тилов титраб, унинг елкасидан ушлади. Ўзига қаратди.

— Ҳа? — деди Умида бўғиқ.

— Умида, менга бир нарсани айт. Фақат яширма. Мени... сеvasанми, йўқми?

Умида Тиловга тикилганича жим қолди.

— Нега ўйланиб қолдинг, Умида?

Умида деразага қаради.

— Шу саволга жавоб бериш ҳам шунчалик қийинми?

— Секинроқ.

Тилов ҳолсизланиб, чойшаб четини тишлади, лекин тезгина туфлаб ташлади.

— Жон Умида, ростини айт. Сенга бир оғиз ҳам қаттиқ гапирмайман. Фақат айт, сеvasанми? Менга севиб текканмидинг? Ростини айт.

Умида чуқур хўрсинди.

— Мен... энди сизнинг хотинингизман-ку, — деди у ниҳоят.

— Йўқ, бари бир. Қайтага айтишинг керак.

— Айтайми?

— Айт.

— Кейин хафа бўлмайсизми?

— Йўқ. Асло.

— Йўқ, бари бир хафа бўласиз.

— Айтдим-ку ахир?

— Майли... Жамшиднинг менга муносабатини билармидингиз?

— Билардим.

— Қандай эди?

— Дўст... дўстларча, дўстона...

— А, меникини-чи?

— Оз-моз.

— Шу. Билсангиз... Мен ҳалиям... уни севар эканман.

Тилов оғзини катта очиб, калта-калта нафас олди. Сўнг кўзларини юмиб, юзини ёстиққа босди. Ёстиқ бирпасда қизиб кетди.

— Айтмадимми... хафа бўласиз деб?

— Йўқ-йўқ, хафа эмасман, ҳеч хафа эмасман, — деди Тилов тезгина. Оёғи Умиданинг оёғига тегиб турганини фаҳмлади-да, дарров тортиб олди.

— Тилов.

Тилов индамади ва ёстиқни ағдариб ётди, лекин ёстиқнинг бу томони ҳам тезда қизиб кетди. Тилов ёстиқниғижимлаб нари сурди.

— Тилов, — деди Умида яна, — кет десангиз... кетаман, майли.

— Бас! — Тилов секин туриб, тез ташқарига чиқди.

Шамол, шамол! Ой кўринмайди, гўё уни ҳам шамол учириб кетган. Боғ тўлғанади, шовуллайди. Қарс этди бир нарса — шох синиб тушди.

Тилов супадан тушиб, шамолга юзини тутиб турди. Сал совиди. Бурилди. Бурилди-ю, биқинидаги уйча деразасига кўзи тушди. Чироқ. Уғридай секин юриб дераза ёнига борди. Дераза баландроқ эди. Оёғининг учида кўтарилиб қаради. Жамшид уй ўртасида қўлларини ёнига тушириб қаққайиб турар, бир нарсага диққат билан қулоқ солаётганга ўхшарди. Тилов чимирилиб товонини ерга қўйди. Қўйди-ю, ўзини бирдан ғариб ҳис қилди. «Мен нимага ўртацяпман! Нимани ўйлаяпман? Пачоқ одам мен! А, бу-чи? Жамшид-чи?» Тилов деворга суянди. Сўнг бир-бир босиб уйга кирди. Тўшак томон бораркан, Умиданинг нарига сурилганини сезди. Умиданинг касали бор-у, тегиб кетса юқиб қоладигандай, кўрпани астагина кўтариб, чеккага чўзилди. Юзини ёстиққа қўйди. Ёстиқ нам, иссиққина эди. «Йиғлабди» деб ўйлади. Сўнг бирдан юраги ачишиб кетди. Унга ачинди, ўзига ачинди. Ёнида хотини Умида эмас, ўз бахтини ўзи қора қилган, алданган

ночор кимса ётгандай бўлди. Умиданинг елкасидан журъатсизгина тортди. Умида итоаткорлик билан бурилди-да, Тиловнинг бўйнидан маҳкам қучоқлади. Унинг юзлари ҳам ҳўл эди. Бир пайт Тилов Умиданинг бир-нима деб пичирлаётганини эшитди:

— Мен сизни хафа қилдим, Тилов, хафа қилдим.

— Йўқ, йўқ, — деди Тилов.

— Сиз уни юрагингиздан чиқаринг. Менинг учун у йўқ. Аллақачон... аллақачон...

Тилов титраб уни бағрига босди.

— Мени якка қолдирманг, қолдирманг.

«Эшикка чиққанимда», деб ўйлади ва:

— Мени кечир, кечир, — деди... Бироқ орадан икки кун ўтгач, Тилов Умидани бир ёки бир неча соатга ҳам эмас, узоқ, уч йил муддатга ташлаб кетадиган бўлди: у ҳарбий хизматга чақирилиб қолди.

* * *

Тилов эрта кетадиган кун Умида тун бўйи мижжа қоқмай чиқди. Машина ёнида эри билан хайрлашаркан, сассиз шундай йигладики, гўё Тилов уч йилга эмас, мангуга кетаётгандай эди. Тиловни ҳам фавқулодда ҳаяжон босиб, қандайдир, қўрқинчли бир нарсанинг бошланаётганини, яқинлашаётганини ҳис этди, аммо ўзини тутди.

— Йиғлама, — деди Тилов Умидага, йиғлама. Ҳадемай уч йил ўтиб кетади... Биз иккаламиз бирга институтга кетамиз.

Оила аъзолари ўзаро келишиб, Тилов ҳарбийни битириб келгунича Умиданинг уни кутишига, унгача бирор мактабнинг драма тўгарагида ишлаб туришига қарор қилган эдилар.

— Сен артист бўласан, мен — инженер. Кўрасан, бу тоғдан бари бир сув чиқараман, Умида. Умида, худо урсин, мен аниқ эшитдим. Тоғнинг тагида сув бор экан. Бир вақтлар уни инженерлар ҳам текширишган экан. Лекин у сувни очсалар, бу қишлоқни ҳам, яқин-атрофдаги қишлоқларниям сув босиб кетаркан. Лекин мен унинг йўлини топаман. Очаман. Кейин у сувни даштимизга олиб бораман. Сен билмайсан бизнинг даштни. У ерда ҳамма нарса бор. Фақат сув йўқ. Қичкинагина дарёчаси нима ишни қила оларди. Сув бўлса, мана шу ердаги чорбоғлардай боғлар бунёд бўлади.

Балки бу ердан ҳам чиройли бўлиб кетади. Боёқиш бувимизни эслайсанми? Нима деб васият қилган эдилар. Унинг васиятини жуда ўринлатиб ҳам бажарамиз шунда. Умидам, мен сув чиқаргандан кейин сени Ширин деб атаيمان, хўпми?

Умида уввос тортиб йиғлаб юборди.

Тилов Зайнабхон билан хайрлашаркан:

— Келинингизга эҳтиёт бўлинг, опажон. Битта илтимосим шу, — деди. Сўнг Жамшиднинг ёнига борди. — Мана, ука, парвоз қиладиган бўлдик.

— Сизга ҳавасим келади, ака.

Тилов кулимсиради.

Тилов отаси билан узоқ гаплашди. Ота унинг гапларини диққат билан эшитди-да, у сўзини тугатгач, бир нарсадан ҳайрон бўлган кишидай, ўғлига паришонҳол боқди, сўнг ўқрайди. Тилов эса бошини эгиб, хўрсинди.

Уйга қайтиб келишаркан, Жалолов Жамшид билан Умидага тикилиб-тикилиб қаради.

* * *

«Буёғи нима бўлади?» — деб ўйлади Умида шу кеча ва шу кеча биринчи марта бурилиб, орқасига, босиб ўтган йўлига қаради. Болалик... Ўйинқароқ болалик... Ўқиш... Жамшид... Образлар... Уч... Тилов... Келин... Уй...

«Нима бу?» Умида бирдан ўз ҳаётида ҳеч қандай маънили, табиий бир нарсани кўрмади. Назарида, шу кунга қадар қандайдир бир ролни ўйнаб келаётгандек эди-ю, фавқулодда пьеса тугаётгандек туюлди. Сўнг шунинг учун ўтмишни эслаётгандек, демак, хулоса, яқун яқиндек туюлди. Яқунни ўйлади. Тасаввур қилолмади. У ҳам маънисиз, нотабиий бўлиши кераклигини сезди. «Қачон?» Бу ҳам номаълум. «Шундай яшайверманми энди? Ким бўлмоқчи эдим. Актриса... Йўқ, йўқ: Катерина, Жамила, Нина... Энди актриса ҳам бўлмайманми? Мен саҳнада ўйнашим керак! Уйнашим керак! Қачон? Уч йил... беш йил... Нега Тиловни кутишим керак? Нима учун? Ахир, мен Тиловни севмайманку? Тилов, Тилов! Мени севма! Мен арзимайман! Мен алдоқчиман. Зайнаб опа, сиз мени яхши кўрасиз-а? Мени жигарим дейсиз-а? Мен эсам, бегонаман, ҳа, бегонаман, опажон! Мен риёкорман! Мен алдаб юрибман сизни ҳам. Мен... бу оиладан кетишим керак! Ке-

тишим керак. Мен, умуман... Йўқ-йўқ. Мен яшашим керак! Мен актриса бўлишим керак!» Шунда бирдан Умиданинг кўз олдига илгари ўқиган пьесалари, улардаги мағрур, келажакка ишонувчи, одамлар учун бириш қилиш истагида юрган кўнгли очик, нурли аёллар келди. «Мени ўз сафларингизга олингизлар, — шивирлади Умида. — Мен сизларнинг ролларингизни... Йўқ-йўқ. Мен ўзимни оқлайман. Мен ҳам пок бўламан. Мен ҳам сизлардай яшайман. Мен, мен, ахир, йигирманчи аср одамиман!

Хайр энди, хайр. Ҳаммангизга хайр!»

Икки кундан кейин Жамшид кетди.

Яна икки кундан кейин эса, эрталаб кичкинагина тугуни билан ташқарига чиқди Умида. Теварак-атрофни енгил оқ туман қоплаб ётар, Етимтепа усти оч-сарғиш эди. Умида дарахтларга, йўлларга, уйга, меҳмонхонага бир-бир қаради. Бирдан ҳаммасининг қадрдон бўлиб қолганини ҳис қилди-ю, кўзига дув ёш келди. Хайр! Тез-тез юриб, йўлка билан дарвоза томон кетди. Дарвозадан чиқиб, оқ-сарғиш туман ичига сингиб кетди.

Зайнабхон чошгоҳларда Умиданинг уйига кириб, стол лампасига суяб қўйилган, Умиданинг қўли билан ёзилган бир хатни топди.

«Опажон! Мен уйлариңгиздан бутунлай кетдим,— деб ёзган эди Умида. — Мен биров билан қочиб кетганим йўқ. Ёки сизлардан ёмонлик кўриб кетганим йўқ. Балки ёмонлик кўрганимда шундай яшайверармидим. Опажон, мени кечиринг, деганим билан бари бир кечирмайсизлар. Мен ўзим ҳам ўзимни кечирмайман. Мен фақат бир нарсани хоҳладим: авваламбор сизларни, сўнгра ўзимни алдаб яшагим келмади... Бунинг сабаблари жуда мураккаб. Балки Тилов билан Жамшид кейинчалик гапириб беришар — улар билишади. Опажон, шу кетишда мен ўз ота-онамнинг ҳам юзини қайта кўрмасман. Лекин начора? Одам бўлиб, кишиларни алдамай, ўзимни алдамай, яшагим келди...»

1964